

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ

НƏYAT SƏSİOLOGİYASI II

СОЦИОЛОГИЯ ЖИЗНИ II

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
Elmi Şurasının 5 iyul 2018-ci il tarixli
qərarı ilə (protokol № 5) çap olunur*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ – 2018

Elmi redaktor:
İ.R. Məmmədzadə
fəlsəfə üzrə fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Научный редактор:
И.Р. Маммедзаде
доктор философских наук, профессор

Buraxılışa məsul:
Ə.H. Əliyev
sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ответственный за выпуск:
А.Г. Алиев
доктор философии по социологии

Texniki redaktor:
H.İ. İsayeva
sosiologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Технический редактор:
Х.И. Исаева
младший научный сотрудник отдела социологии

R-51. HƏYAT SOSIOLOGİYASI II.
Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı-2018. 146 səh.

Bu topluda dayanıqlı inkişaf mərhələsi yolunda olan müasir Azərbaycanın bəzi sosial-psixoloji məsələləri araşdırılır. Müasir sosiologiya və sosial psixologiya elmlərində metodoloji prinsiplərin yenidəndərki məsələlərinə geniş yer ayrılır. Real həyatın (sosial institutların, qrupların və şəxsiyyətin) "nəbzini tutmağa" cəhd göstərilir. Eyni zamanda fərdi dərkətmənin keyfiyyət səviyyələrinin formalaşması problemləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir.

Məcmua müəllimlərə, humanitar profilli doktorantlara, sosiologiya və sosial psixologiya məsələlərinə maraq göstərən oxuculara ünvanlıdır.

*** * ***

В сборнике рассматриваются некоторые актуальные социологические и социально – психологические проблемы современного Азербайджана, вставшего на путь устойчивого развития. Значительное место отводится вопросам переосмысления методологических установок в социологии и социальной психологии. Делается попытка «уловить пульс» реальной жизни – социальных институтов, группы, личности. Вместе с тем в коллективном исследовании в качестве постановки вопроса делается попытка поиска по выявлению критериев качества индивидуального восприятия жизни.

Сборник представляет интерес как для преподавателей и докторантов гуманитарного профиля, так и для интересующихся вопросами социологии и социальной психологии.

R 4702060104-69
8032-2018

СОДЕРЖАНИЕ

К ЧИТАТЕЛЮ.....	6
OXUCUYA.....	8
Алиев А.Г. Наджафалиев Т. А. ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ (На фоне дискурса текстов президента Азербайджана Ильхама Алиева).....	10
Азимова Р. Д. ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ЧЕЛОВЕКА КАК СИНТЕТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ (К постановке вопроса).....	25
Алиев А.Г. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ФОНЕ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ЕВРОПЕ	33
Метелёва Е.А. ИНСТИТУТ БРАКА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИДЕОЛОГИИ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА.....	48
Велиев Г.Н. ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ И СОЦИОЛОГИИ (Методологический анализ).....	63

Аббасов И.А. УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ-ПАРТИЗАН В БОРЬБЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ ВО II МИРОВОЙ ВОЙНЕ.....	74

Qəşətoğlu Ə.Q. SOSIAL-IQTİSADI PROSESLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	89

Ruşanzadə R.Ə. ÖZGƏLƏŞMƏ VƏ YADLAŞMA PROBLEMİ.....	101

Abasov R. S. SOSİOLOGİYA SAHƏSİNDƏ KEYFİYYƏT TƏDQİQATININ MÜASİR ÜSULLARI.....	114

Əliyev Z.H. "NARKOMANIYA" TƏHLÜKƏSİ NƏZƏRƏTSİZ GƏNCLƏRİN CİDDİ SOSIAL PROBLEMİ KİMİ	127

Hüseynli L.Ə. RƏQƏMSALMA VƏ YA SOSIAL-PSİXOLOJİ ENİŞ SİNDROMU	138

К ЧИТАТЕЛЮ

Социология – наука об обществе. Основополагающие идеи и первые разработки были выдвинуты в середине XIX в. И. Контом и изложены в его фундаментальном труде «Курс позитивной философии» (1838). Становление социологии как науки – это «отклик» на бурный рост индустриализации европейского мира середины XIX – начала XX вв. Именно социология как наука отразила в себе динамику и статику развивающегося и развитого постиндустриального общества.

Далее, важно знать, как и когда возникла эта наука: что определяет ее предмет и объект (теоретический и имперический аспект); чему и кому служит социология, а также аксиологические вопросы: зачем и с какой целью сконструирована социология (Ж.Т.Гощенко).

Научное содержание социологии как науки определяется фундаментальными вопросами – как и какие задачи она ставит перед собой. Прежде всего, к ним относятся методологические основания социологии – такой уровень научного знания, который позволяет оперировать информацией посредством индикаторов и показателей. Если в середине XIX в. социологический анализ социальной сферы в большей степени отталкивался от методологии *социологического реализма*, а в начале XX в. от *социологического номинализма*, то с 60–70г. XX в. актуализируется методология конструктивизма.

Социологический конструктивизм выдвигает *концепцию социологии жизни*, предполагающей рассмотрение общественного сознания и поведения в условиях социальной среды *здесь и сейчас*. В современных условиях ИКТ концепция «социология жизни» как отражение конструктивистской методологии позволяет рассмотрение социологических проблем в рамках междисциплинарного осмысления. Современная социология охватывает основные аспекты социальной сферы: сферу количественного физического воспроизводства социальной структуры общества; сферу качественного социального воспроизводства – предполагающего осознанно целе-

направленную деятельность членов общества по поддержанию его целостности и устойчивости. Качественный аспект связан с воспроизводством определенных социальных качеств, необходимых человеку для жизни (образование, здоровье, социальная инфраструктура, нормы и ценности, социальные организации). (см. Тезаурус социологии, М, 2009, с. 292-293). Коренные сдвиги в экономической и социально-политической жизни в разы ускорили противоречивые процессы развития общества модерна, несущего в себе и ряд радикальных отклонений. В этой связи Ю.Хабермас отмечал, что человечество должно держаться за выработанные современным ценностями демократического социального устройства и прав человека, дабы не оказаться погребенным деструктивными явлениями, рост которых наблюдается в современном обществе (см. Тезаурус социологии. М., 2009, с.266). Словом, панорама социальной сферы охватывает основополагающие аспекты социологии жизни, т.е. жизни *«здесь и сейчас»*. Все происходящие факты, события, процессы и вытекающие из них проблемы, и есть социология жизни *«здесь и сейчас»*, деятелем и свидетелем которых является современный человек.

В отделе социологии Института Философии НАНА теоретико-практическим проблемам социологии жизни уделяется самое пристальное внимание. В 2014 году сотрудниками отдела был издан сборник «Социология жизни» (1-ый выпуск). Сегодня мы знакомим наших читателей со сборником «Социология жизни-2», где рассматриваются социологические проблемы человека и его деятельности в глобальном мире.

зав. отделом «Социологии»
доктор философских наук,
заслуженный деятель наук
Азимова Рафига Джалил г.

OXUCUYA

Ümümləşdirilmiş şəkildə desək, sosiologiya – cəmiyyət haqqında elmdir. XIX əsrin birinci yarısında fransız filosofu O. Kont tərəfindən sosiologiya elminin bünövrəsi qoyulmuşdur. Burada sosiologiya elminin tarixi, sosial realıq, metodoloji indikator və göstəricilərindən istifadə edilmək üsulları dərk olunması sosiologiya elminin perdmətini və obyektini təşkil edir. Sosiologiya özündə bir sıra məsələlərin qoyuluşunu nəzərdə tutur: 1. metodoloji aspekti – informasiyanı indikator və göstəricilər vasitəsilə çatdırılmasına imkan yaradır; 2. sosiologiya elmi nə məqsədlə və nə üçün yaradılıb; 3. sosiologiyanın spesifik funksiyası nəyə və kimə xidmət edir- ictimai və sosial münasibətlərə.

Sözsüz ki, İKT cəmiyyətinin bugünkü inkişafının sosioloji tədqiqi “*Sosioloji konstruktivizm*” metodologiyasından çıxış edərək, *həyat sosiologiyası* konsepsiyası əsasında daha səmərəli göstəriciləri əldə etmək imkanı yaradır. Faktiki olaraq, bu gün bəşər və lokal səviyyələrində qaldırılan sosioloji problemlərin “*həyat sosiologiyası*” konsepsiyası aspektindən açılmasına imkan yaradır. Həyat sosiologiyası dedikdə, *burada və indi* baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr, proseslər nəzərdə tutulur. *Burada və indi* konstruktivist yanaşma çoxşaxəli həyatın “nəbzini” ölçməyə imkan yaradır. Görkəmli Qərb sosioloqu Y.Habermasın xəbərdarlığı düşündürücüdür. O qeyd edir ki, əgər biz destruktiv hadisələrin dağıntısı altında qalmaq istəmiriksə, modern dövlətin yaşam tərzində sosial demokratik quruluşu və insan haqları kimi dəyərləri qorumalı və yaşatmalıyıq.

Daha dəqiq desək, sosial sahənin aparıcı istiqamətlərindən olan: a) fiziki təkrar istehsalın cəmiyyət aspekti; b) insan həyatı üçün zəruri təkrar istehsal olunan müəyyən sosial cəmiyyət (həyat tərz, sağlamlıq, sosial infrastruktur, norma və dəyərlər, sosial təşkilatlar və sosial institutlar) müasir sosiologiyada aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir.

Müasir Azərbaycan oxucusuna təklif olunan bu məcmua AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Sosiologiya şöbəsində hazırlanmışdır. “*Həyat sosiologiyası*” mövzusu nəzəri – praktiki istiqamət kimi son

illər ərzində şöbənin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, “*Həyat sosiologiyası*”-I məcmuası 2014–cü ildə və “*Həyat sosiologiyası*”-II məcmuası 2018-ci ildə çapdan çıxmışdır.

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
Sosiologiya şöbəsinin müdiri,
Fəlsəfə elmləri doktoru,
Əməkdar elm xadimi –
Rəfiqə Cəlil qızı Əzimova*

*Алиев А.Г.
доктор философии по социологии
ведущий научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
alialiye45@gmail.com*

*Наджафалиев Т. А.
научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
telet.nedim@yandex.ru*

ПРОБЛЕМАТИКА ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

*(На фоне дискурса текстов президента
Азербайджана Ильхама Алиева).*

Аннотация. В статье сквозь призму междисциплинарного подхода рассматриваются дискурсы президента Азербайджанской Республики. Логическим обоснованием такого подхода является постнеклассическая методология, порождающая эпистемологический образ социологии. Теоретический анализ социогуманитарных текстов увязывается с уяснение природы социологического знания, его взаимодействия с сопроницаемыми областями знаний. Мировоззренческие доминанты в текстах Ильхама Алиева выражают современное понимание человека, мира, миссии и этико-политического бытия азербайджанского государства.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin çıxışları fənlərarası yanaşma prizmasından baxılır. Fənlərarası yanaşmanın məntiqi əsaslandırılması, sosiologiyanın epistemoloji obrazını doğuran postneklassik metodologiyadır. Sosiohumanitar mətnlərin nəzəri təhlili sosioloji biliklərin

təbiətinin, onların aydınlaşması, yaxından izlənilən bilik sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələndirilir. İlham Əliyevin çıxışlarında dünyagörüşü dominantları Azərbaycan dövlətinin insan, sülh, missiya, etik və siyasi həyatının müasir anlayışları ifadə edilir.

Ключевые слова: «дискурсы президента», «неклассическая социология», «междисциплинарный подход», «политическая социология».

Теоретический анализ социогуманитарных текстов предполагает уяснение природы социологического знания, его взаимодействия с сопроницаемыми областями знаний. Логическим обоснованием междисциплинарного подхода является постнеклассическая методология, по которой «научную картину мира... определяют цели и ценности научной деятельности», а «наука уже не рассматривается как царство чистой объективности и неангажированности» (1, 62).

Явление, заслуживающее самого пристального внимания, - неклассический эпистемологический образ социологии. «Социология как наука реально существует как дискурс», как «субъективная речемыслительная деятельность особого качества, которая фиксируется, если говорить на философском языке, лексемой «социологический дискурс». Это особая речемыслительная система, где органично связаны язык и мысль. Понимание такой связи - связи языка и мысли в «сопринадлежности друг другу», как «взаимообоснования» (М. Фуко), получило неоспоримое подтверждение в современной науке» (2, 63). Тема, изучаемая в пределах политической социологии, находится в тесной связи с политическими науками и социологией в целом. Разумеется, речь идет об анализе политических процессов с позиций их отражения в сознании людей. В политической социологии архиважна позиция человека как личности, как члена социальной группы, организа-

ции, по проблемам взаимоотношений с властью, ее оценок (3,8-10).

Предметом политической социологии выступает «политическое сознание и поведение личности как субъекта политической жизни» (4, 13). «Политическое сознание представляет собой реакцию субъектов политической жизни на ее события» (5, 187).

Политическая социология рассматривается как наука об обществе, и поскольку «политика выражает общие интересы, она образует архитектурную науку, которой подчиняются экономика или стратегия, а также все другие социальные науки. Таково аристотелевское наследие» (6, 6). В социологическом знании, - такова уникалия социологии - «присутствуют разнокачественные уровни — теоретический и эмпирический».

В теоретико-методологический корпус социологии включено «метатеоретическое (философское) знание» (7, 118). Философия, в ее онтологическом и аксиологическом статусах, определяет мировоззренческий вектор и теоретическую интерпретацию фактов сознания (7, 19). Социальная философия находится в отношениях концептуального пересечения с социологией, порождая феномен «бинарности» - социальная философия и социология суть взаимопологающие уровни системного анализа общества (8, 8). В междисциплинарных исследованиях непреложно латентное присутствие этического дискурса.

Этика в эпоху Модерна (1918-1991) «служила одним из средств философского санкционирования идеологической деятельности... и одновременно была разновидностью этой идеологической деятельности» (9, 6). «Единых норм социологической методологии не существует. ... Старая классическая модель методологии подразумевала, что ... из всех возможных путей к истине ведет один, все остальные ведут к заблуждению» (7, 23). В 90-е годы XX столетия именно методология выдвинулась как предмет теоретической социологии, заклю-

чая в себе большой эвристический потенциал, определяя ее связи с другими науками и нарабатывая новую парадигму социологического знания (10, 39).

Когнитивный потенциал политической социологии позволяет сформулировать законы функционирования институтов власти. Субъектом отчужденного институционального полагания является, прежде всего, государство (11, 67). Каждый институт «стабилизирован лидером», обладающим правом контроля и наложением санкций на всех партнеров по институту, выполняющих ту или иную роль (11, 66). «Властвующая элита состоит из людей, занимающих такие позиции, которые дают им возможность ... принимать решения, имеющие крупнейшие последствия». Важен сам «факт владения такими ключевыми позициями; их уклонение от известных действий и решений само по себе является действием, зачастую влекущим за собой более важные последствия, чем решения, которые они принимают» (12, 24). Карл Мангейм отмечал, что «элита в области политики и организации создает интеграцию многочисленных волевых импульсов» (13, 313).

В политической социологии значительным системообразующим корпусом знаний является политическое сознание. Политическая позиция – это те черты личности, которые выражают убеждения, оценочные суждения, стилевые предпочтения поведения. Позиция сопряжена с идеологией. Это двуединство выражается в дискурсе, дисциплинарной, концептуальной природе (14, 387-388).

Предметом изучения являются дискурсы президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева во всем богатстве заключенных в них смыслов. Дискурс есть социокультурное образование, он устойчиво нормативен, он продукт определенной эпохальности. Дискурсы с концептуальными формами общественного сознания присущи политическим деятелям и как таковые представляют предмет изучения (2, 61-62). Публичные выступления официальных лиц - это всегда дискурс власти: сам дискурс становится властью (15, 167-192).

Социолог-теоретик вычленяет предмет из объекта в связи с поставленными задачами. Предмет, будучи, зависим «от цели субъекта научного познания», представляет собой «различные стороны, аспекты, фрагменты объекта познания, выделяемые субъектом в соответствии с целями познания. При этом сама цель не произвольна, а обусловлена практикой, определяется ею» (16, 117).

Речи Ильхама Алиева, содержащие определенный набор концептов (17), дают возможность познать политическую философию государства, исповедуемую президентом и, соответственно, правящей элитой азербайджанского государства. По выступлениям официального лидера можно судить о доминирующих в обществе идеях и настроениях. Каждое выступление Ильхама Алиева содержит в себе злободневные темы Азербайджанского государства. Президент держит в поле зрения тематику целого государства. И практически каждое его выступление пронизано идеями Гейдара Алиева.

В ряду значимых понятий, раскрывающих тему «авторитет», это авторитет выдающейся личности, то есть лидера нации. Дискурс президента пронизан подходом, также присущим азербайджанской политической культуре - это социально-экономический редукционизм, т.е. рассмотрение процессов модернизации, прежде всего, через призму экономического развития.

Новизна в речи президента – высокочастотное употребление понятий «интеграция» и «реформы». В этом отношении он следует курсу Г. Алиева: «Сегодня Азербайджан идет дорогой Гейдара Алиева. ... В Азербайджане полностью утвердились основы идеологии Гейдара Алиева. Сильное государство, сильная экономика, сплоченность народа вокруг национальной идеи, философия азербайджанства, идеология азербайджанства, построение современного государства на основе национально-духовных ценностей – все эти процессы продолжают в Азербайджане очень успешно» (18).

К этой мотивации, проистекающей из государственных соображений о легитимности властвования, следует добавить личностную мотивацию Ильхама Алиева как политика и человека. Оригинальность политической стилистики Ильхама Алиева и наличие в ней узнаваемых моментов позволяет утверждать: здесь индивидуальное и новое рождается в русле, проложенном Г. Алиевым, - и более того - традиций азербайджанской государственности. Это видно по неформальному отношению президента к понятиям «реалистического» ряда. Таковы, например, такие понятия, как «национальный и государственный интересы», «модернизация», «развитие», «суверенитет» и т.д. Они (эти понятия) обрели операционный смысл, составили фундамент его мировоззрения, и как таковы, имеют истоком духовный мир Гейдара Алиева.

Нравственно-психологическая доминанта личности президента, - это приверженность идее государственного служения, укоренившаяся смолоду. «В детстве я хотел стать генералом. Мой отец Гейдар Алиев стал генералом, когда мне было шесть лет. ... Дома я каждый день видел генерала, поэтому, естественно, было желание стать таким же, как и отец. Генералом я не стал, но стараюсь стать таким же, как отец во всем остальном» (19). Одно из ключевых слов президентского дискурса – «наследник». «Я всегда ощущал весомое влияние отца, ... всегда стремился подражать ему, однако я это делал не ради кажимости». Уже тогда, в годы моего отрочества, «у нас зародились... отношения «ученик-учитель» и, прежде того, – отношения «предшественник-преемник» (20). Президент акцентирует момент этико-культурной преемственности.

Существенная особенность политического мышления Ильхама Алиева, – обычаи и традиции - играют в нем роль охранительных факторов. В интервью (2009 г.) президент говорил о преемничестве, как реализованном принципе и постоянной сверке своего курса с наследием Гейдара Алиева: «Большое счастье быть сыном великого человека, а также быть рядом в те моменты, когда принимались важные реше-

ния. ... И, конечно, я стремился всегда быть на него похожим» (21). Он делает признание, которое проливает свет на характер его политического поведения и публичных выступлений в первый срок его правления в 2003-2008 годах. «Сегодня я понимаю власть несколько по-другому, чем пять лет назад. Тогда для меня в первую очередь это было большим грузом ответственности. ... И перед памятью своего отца, и перед страной, и перед народом. Я понимал, что будущее Азербайджана будет зависеть от действий, которые я буду предпринимать». (21).

Однако здесь следует различать дискурс о Г. Алиеве как артефакт, принадлежащий к миру политического (по Карлу Шмитту) и тот же дискурс как артефакт, служащий задачам мемориальной политики в азербайджанском обществе. В первом случае Ильхам Алиев фактически придерживается тезиса К. Шмитта из его трактата «Понятие политического» (1927): «Специфически политическое различие, к которому можно свести политические действия и мотивы, – это различие друга и врага» (22, 37). Ильхам Алиев обозначает тему откровенных и скрытых врагов государства. Образцом такого рода дискурса является его речь в Милли Меджлисе. «Я не могу сказать, что в Азербайджане существует политическое согласие. Нет. К сожалению, мы пока не достигли того уровня, политическая культура должна достичь такого уровня, чтобы политические партии или стороны, ведущие политическую борьбу, вели ее цивилизованным путем. Однако гражданская солидарность в Азербайджане есть. Народ одобряет и поддерживает проводимую властью Азербайджана политику. Поэтому в Азербайджане нет ни одного фактора, который мог бы обеспечить переворот» (23).

«Выборы еще раз показали, что в Азербайджане нет альтернативы» программе Гейдара Алиева, и для всестороннего будущего развития Азербайджана она должна быть продолжена» (24), - говорил Ильхам Алиев на заседании Кабинета министров (2003 г.) «Я неоднократно заявлял, что буду про-

должать политику Гейдара Алиева. В том числе и в этой сфере», то есть религиозной сфере, говорил президент на церемонии вечернего разговения по случаю священного праздника Рамазан (25).

В этой речи были озвучены мысли, указывающие на то, что мобилизационный характер этих выступлений новоизбранного президента был отражением политической реальности. Тем самым, президент выдвинул комплекс стратегических задач: «Мы все, ... желаем, чтобы в Азербайджане была продолжена политика Гейдара Алиева». Президент связывал идею всестороннего развития страны с обязательствами предпринимателей и с новорожденной в 1993 году традицией государственного содействия институту предпринимательства: Гейдар Алиев «уделял огромное внимание этому вопросу». Бизнесу полагалось стать движущей силой в реализации экономических региональных программ (26).

Мемориальные речи президента характерны выстраиванием событийной истории суверенной азербайджанской государственности, сопряженной с деятельностью Гейдара Алиева в 1993-2003 годах. В практику вошли поездки президента в регионы, в программу которых входит открытие музеев и памятников Гейдару Алиеву. Эти общеизвестные факты-события содержат множество фактов сознания, обнаружение которых нельзя свести к одноразовой исследовательской процедуре. Поездки президента в регионы страны, будучи регулярной управленческой практикой, заключают в себе познавательные моменты. События материального ряда непременно дополняются ритуалами духовной жизни. Современное азербайджанское государство унаследовало понимание символических ресурсов властвования: общество не может пристойно существовать без идеалов. Государство сильно хозяйственным развитием, но оно уязвимо без скрепляющих нацию невещественных сакральных образов. «Сегодня философия азербайджанства является одной из наших основных идеологических опор» (27).

Традиция одухотворения социально-экономических реалий, придание им этического смысла существовала и в 70-80-е годы. Время показало, что такая практика сохранила свой мобилизующий потенциал. Особенность евразийских народов такова, что хозяйственные свершения инициируются государственной властью - и, тем самым, укрепляют принцип морально-политического единства верховной власти и народа.

В одном из своих выступлений президент обозначил синтез двух ценностных начал. Нашим национальным подходом, сказал он, является построение экономики страны «на верной основе», - «это полнообъемная рыночная экономика с полным государственным контролем» (28).

Ответственность за будущее все более осознается президентом и как ответственность за достойное прошлое. Если есть такая ответственность, - есть нация и есть государство. «В течение 70 лет Азербайджан существовал как социалистическая республика в составе Советского Союза. Хотя мы были лишены государственной независимости, те годы также были успешными для Азербайджана. Тогда у нас был создан очень мощный промышленный потенциал, стремительно развивалось сельское хозяйство. Чрезвычайно важные для нашей страны промышленные предприятия, в особенности, созданные в нефтегазовой сфере, и сегодня служат независимому Азербайджану» (29). В своем выступлении 27 мая 2011 г. президент говорил: «Азербайджанская Демократическая Республика пала через два года. После этого в Азербайджане начался советский период. Несмотря на все трудности и идеологические рамки, этот период тоже был успешным для Азербайджана. В советский период Азербайджан развивался, были решены социально-экономические вопросы, положен конец безграмотности, - считаю это историческим достижением» (30).

В политической стратегии Ильхама Алиева обнаруживается сопроницаемость геополитических и культурных соображений. Размышления на темы геополитики выводят на про-

блематику культурного своеобразия. Резоны сбережения национальной культуры диктуют поиски оптимальных решений в тугом сплетении нервов мировой политики. Таким образом, в раскладах президента присутствуют два среза реалий. Оба они имеют фундаментом представление, которое можно выразить в формуле: Азербайджан - понятие географическое и духовное.

Первый срез имеет в виду расширение идеологических мотиваций политики. Это означает, что глобальные идеально-нормативные сущности - «демократия», «права человека», «гражданское общество», «свободный рынок», «правовое государство» и др. сегодня затмевают интересы национальных государств. Второй срез международно-политической реальности - это высокий спрос на геополитическое мышление. Оно оперирует такими понятиями как «большие пространства», «зоны безопасности», «региональный потенциал», «энергетический ресурс» и др.

Энергетическая дипломатия Ильхама Алиева максимально учитывает возможности геополитического подхода: именно он обеспечивает безопасность государства и, следовательно, его суверенитет. К истинам, видимым невооруженным взглядом, относится мировой, практически всеобъемлющий кризис - ценностный и духовный. Мировые религии подвергаются агрессии нового язычества.

В речи на церемонии официального открытия Всемирного форума по межкультурному диалогу (7 апреля 2011 г.) президент отметил: «Не случайно, что этот форум проводится именно в Азербайджане. Более двух лет продолжается «Бакинский процесс». Основа «Бакинского процесса» была заложена в Азербайджане. В 2008 году на заседании министров культуры стран - членов Совета Европы азербайджанская сторона пригласила представителей исламских стран. Была принята «Бакинская декларация». Международное мероприятие в таком формате проводилось впервые. А в 2009 году на проходившее в Баку заседание министров культуры стран - членов

Организации Исламская Конференция были приглашены представители европейских стран, и вновь состоялась встреча в таком же формате. В прошлом, 2010 году в Баку состоялся саммит религиозных лидеров мира. Этот саммит имел очень большое значение, и мы сегодня видим его положительные результаты» (31).

Осевая тема Бакинского форума – диалог цивилизаций, то есть публичный разговор государств, осознанных как таковые – государств разных и вместе с тем схожих в своем стремлении к благополучию через развитие. Как политическая площадка, Форум сконцентрировал вопросы, которыми в совершенстве овладел Ильхам Алиев. Энергия глубоко продуманного замысла Диалога имела свой исток – 2006 год. «Между Азербайджаном и Европейским Союзом, - говорил он 27 августа 2006 г., - ведется весьма активный энергетический диалог». Далее он совершил переход к теме взаимодействия культур. «Границы Европы расширяются. Растет региональное сотрудничество. Активизирующийся диалог между цивилизациями создает основу для утверждения более прочной безопасности в мире» (32).

Отсутствие прецедентов всегда напрягает мысль и будит фантазию. Несколько лет президент доводил большую идею Диалога до требуемой степени работоспособности в реальном политическом процессе. Эти вехи в вызревании и реализации отложились в событиях 2006 – 2011 годов.

Сохранить свою самобытность, и, следовательно, свое предназначение в глобализирующемся мире - такова стратегическая цель президента Азербайджана. Для этого требуется консолидация интеллектуального и культурного потенциала нации. Информационная стратегия государственной власти обладает моральным компонентом. Его суть в установлении гармонии в гражданских и человеческих отношениях через взаимопонимание, основанное на правде и полной информированности общества. Политический компонент информаци-

онной стратегии Ильхама Алиева базируется на видении политики как сетевого, коммуникативного феномена.

Президент формулировал задание – совершить прорыв в информационное общество, не копируя слепо модели ментально иных обществ. В поле зрения президента важнейшее основоположение современного мышления: общество предельно информатизировано, и, следовательно, проведение в этом хаосе политической информации является заданием с проблемной начинкой. В этом контексте высказывание И. Алиева: «Мы верим, что наша страна может стать системным интегратором как в развитии ИКТ в регионе, так и ИКТ для развития», - обладает интегративным потенциалом и в другом раскладе, а именно: в соединении наших задач культурного строительства с общими задачами человечества. И эта интеграция, как видим, не отменяет истины XXI века: к состоявшимся государствам могут быть причислены только те, что сумели аккумулировать информационные и интеллектуальные ресурсы - и, таким образом, обеспечить национальную информационную безопасность. Общества, реализующие эффективные научно-образовательные проекты, обретают стратегические преимущества. В культурной политике президента, в его событийной практике наблюдаются «отпечатки» таких представлений как сокращение «информационного неравенства», приобщение всех и каждого к миру книжной культуры и сетевых технологий. Матрицу культурной установки президента можно передать в следующем суждении: через синтез национальной и информационной культуры, посредством актов в области управления знаниями и развития библиотечной сети, нужно выходить на рубежи воплощения азербайджанской модели экономики знаний. За десятилетия модернизации Азербайджан накопил значительный креативный капитал. Сберечь его и приумножить – таково важнейшее основоположение присущее политическому сознанию президента и реализуемое на практике.

Литература:

1. Дудина В.И. Социологический метод: от классической к постнеклассической точке зрения // Журнал социологии и социальной антропологии. СПб, 1999. Т. II. № 3. С. 61.
2. Плахов В. Д. Социология как дискурс/дискурсы // Социологические исследования. М., 2011. № 6. С. 61-62, 63
3. Политическая социология. Под ред. чл.- корр. РАН Ж.Т. Тощенко. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. С. 8-10.
4. Политическая социология. Под ред. чл.- корр. РАН Ж.Т. Тощенко. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. С. 13.
5. Артемов Г.П. Политическая социология. М: Логос, 2002. С. 187.
6. Кола Д. Политическая социология. М.: Издательство «Весь мир», 2001. С. 6.
7. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Методология и методика социологического исследования: М: Академический Проект; Альма Матер, 2009. С. 7, 23, 118.
8. Момджян К.Х. Социальная философия. Деятельностный подход к анализу человека, общества, истории. Часть I. М.: Издательство Московского университета, 2013. С. 8.
9. Апресян Р.Г. Идеи морали и базовые нормативно-этические программы. М.: Институт философии РАН, 1995. С. 6.
10. Прохоров Е. П. Методология — предмет «новой парадигмы» социологического знания // Социологические исследования. М.; 1994. № 3. С. 39.
11. Дука А. В. Перспективы социологического анализа властных элит // Журнал социологии и социальной антропологии. СПб., 2000. Т. III, Вып. 1. С. 67.
12. Миллс Р. Властвующая элита. М.: Изд-во иностр. лит., 1959. С. 24.
13. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Манхейм К. Диагноз нашего времени. М.: Юрист, 1994. С. 313.
14. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: Прогресс, 1979. С. 387-388.
15. Ленуар Р. Социальная власть публичного выступления // Sociologos 98. Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999. С. 167-192 // <http://sociologos.net/textes/lenoir.htm>.
16. Ким В.В. Семиотические аспекты научного познания. Красноярск, 1987. С. 117.
17. Понятие «концепт» используется согласно определению Ю. Степанова: «Концепт - это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» (<http://philologos.narod.ru/concept/stepanov-concept.htm>).
18. Речь президента Ильхама Алиева на церемонии по случаю 87-й годовщины со дня рождения общенационального лидера Гейдара Алиева и 6-летия начала деятельности Фонда Гейдара Алиева // <http://www.president.az/articles/43?locale=ru>
19. Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева корреспонденту молдавской телекомпании «Канал 4». 19 декабря 2007 // http://archive.president.az/articles.php?item_id=20071219072657411&sec_id=14.
20. Azərbaycan, 2007. 23 dekabr. Авторский перевод
21. Интервью президента Азербайджана Ильхама Алиева программе «Формула власти» телеканала «Россия». 14 февраля 2009 (http://archive.president.az/articles.php?item_id=20090217121659329&sec_id=14).
22. Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. М., 1992. №1. С.37.
23. Речь Президента Азербайджана Ильхама Алиева на первом заседании Милли Меджлиса Азербайджанской Республики

[//http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810124809430&sec_id=11](http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810124809430&sec_id=11)

24. Речь Президента Ильхама Алиева на заседании Кабинета Министров Республики

[//http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810113203215&sec_id=11](http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810113203215&sec_id=11)

25. 24 ноября президент Азербайджан Ильхам Алиев выступил речью на церемонии вечернего разговения по случаю священного праздника Рамазан

(http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810113723006&sec_id=11).

26. Речь президента Азербайджана Ильхама Алиева на торжественной церемонии открытия Бакинского Бизнес Центра //

http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070810103902662&sec_id=11

27. Речь Ильхама Алиева на церемонии по случаю 89-й годовщины со дня рождения великого лидера и 8-й годовщины начала деятельности Фонда Гейдара Алиева //

<http://ru.president.az/articles/4907>

28. Речь Ильхама Алиева на открытии газовой линии, проложенной в жилой массив «Гюнешли». 14 октября 2010. // <http://www.president.az/articles/904?locale=ru> Авторский перевод на рус. яз.

Азимова Р. Д.

*доктор философских наук, засл. деятель науки,
зав. отделом Социологии института Философии НАНА
razimova45@rambler.ru*

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ЧЕЛОВЕКА КАК СИНТЕТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

(К постановке вопроса)

*“В центре нашей политики стоит
гражданин Азербайджана”.*

Ильхам Алиев

Аннотация. В статье рассматривается природа взаимодействия прав и обязанностей человека перед обществом и общества перед человеком. В этой связи затронуты философские, психологические, правоведческие и медицинские корни природы человеческого сознания, которая дает основание полагать, что человек есть носитель абсолютной и относительной ценности для общества. Отмечается, что правила поведения, правовые нормы и социальные факты – это одновременно условие и границы поведения в социальном обществе. Границы дозволенного в рамках права объективно выдвигают и границы обязанностей в рамках личностного долга человека перед человеком, на уровне микро - и макро-среды.

Annotasiya. Məqalədə insanın cəmiyyət qarşısında və cəmiyyətin insan qarşısında qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquq və vəzifələrinin təbiəti araşdırılır. Bununla əlaqədar, insan şüurunun təbiətinin fəlsəfi, psixoloji, hüquqi və tibbi köklərinə toxunulur ki, bu da insanın cəmiyyət üçün mütləq və nisbi dəyər daşıyıcısı olduğuna inanmağa əsas verir. Həmçinin qeyd olunur ki, davranış qaydaları, hüquqi normalar və sosial faktlar – bu eyni zamanda sosial cəmiyyətdə davranışın şərtləri və sərhədləri olaraq hüquq

çərçivəsində insanlar qarşısında icazə verilən sərhədlərdə şəxsi öhdəlikləri mikro mühitdə olduğu kimi və makro mühitdə də özünü göstərir.

Ключевые слова: «правовые нормы», «сознание», «границы дозволенного», «феномен человека».

* * *

В отличие от всего живого, феномен человека наделен сознанием высшими силами природы, но сказать это о человеке, значит, ничего или мало что сказать. И сегодня, спустя тысячелетия перед общественными науками – философами, психологами, правоведами и медиками возникает целая вереница вопросов и сомнений, связанных с природой сознания. Если сознание – это единственный и важный элемент, отличающий человека от всего живого, то в таком случае напрашивается определение: человеческое сознание есть мозаичный космос внутри нас, обращенный в бескрайний космос над нами. В этом смысле феноменологическая парадигма человеческой сущности предстаёт как абсолютная ценность. В широком смысле этого слова, человек, с одной стороны, единственный носитель осознанного созерцания жизни в мире живого и одновременно сознательного выбора своей деятельности в обществе.

Следовательно, человек как абсолютная ценность воспринимается обществом как ценность сама по себе. Но, как говорил известный индийский философ Ошо, «родившись, человек, еще не стал человеком. Он может им стать, но пока не стал. Потенциал есть, но этот потенциал необходимо актуализировать. Родившись, мы родились как возможность для роста. Человек, который считает, что родившись, он уже стал человеком, обманывает себя, если потенциал не актуализирован, человек превращается в машину» (1).

Таким образом, индивид как потенциальная возможность стать социальным человеком, т.е. личностью, все еще остается на уровне абсолютной ценности, т.е. ценности самой

по себе. Заложенный в нем от Природы – (Бога, генетики и собственных задатков) потенциал несет в себе абсолютную ценность. В этом смысле права, которыми наделён человек в обществе, предполагают, прежде всего, защиту его индивидуального потенциала и дальнейшую реализацию этого потенциала. Эта «претензия» индивида к обществу: создать необходимые условия для развития его возможностей. Стало быть, изначально заложенный от природы человеческий потенциал как абсолютная ценность может реализоваться лишь в условиях социальной среды (в литературе есть известный для многих пример Маугли: после многих лет жизни в лесу он так и не смог приспособиться к жизни в человеческом обществе).

Известно, что социальная среда функционирует и управляема через технологии «социальных фактов» (Дюркгейм): конституционных, различных законодательных установок, моральных и религиозных норм, неписаных законов и табу. Изначально заданный человеческий потенциал, попадая в специфическую социальную среду и всякого рода моральных и юридических отношений, включается в водоворот специфических общественных отношений. Правила поведения, правовые нормы и социальные факты – это одновременно условия и границы поведения в социальном обществе. Таким образом, «границы дозволенного» в рамках права объективно выдвигают и «границы обязанностей» в рамках личного долга человека перед человеком, как на уровне микросреды, так и на уровне макросреды.

Человек как носитель абсолютной ценности, реализуется в социальном пространстве благодаря целому комплексу правовых норм и правил, выдвигаемых обществом в качестве обязательных. Мера осмысления этих норм и правил, предъявляемых человеку – фактически, объективно выдвинутая обществом востребованность человеческого потенциала с точки зрения его общественной пользы и его самоутверждения в обществе, т.е. пользы, которую человек приносит на благо общественной жизни. И в этом смысле ценностная шка-

ла человеческой деятельности измеряется уже как относительная ценность на уровне личностного вклада в дело общества. Другими словами, человеческая деятельность находит свое выражение на путях взаимопересечения «прав - обязанностей».

Задача по реализации в обществе изначально заданного человеку потенциала выдвигает перед ним ряд обязанностей: если человек с точки зрения абсолютной ценности выступает как потенциал возможностей, то с точки зрения реализации его относительной ценности он выступает как субъект деятельности, несущий конкретные обязанности перед обществом. В этом смысле реализация потенциальных возможностей происходит там, где созданы условия для актуализации этих возможностей. Следовательно, логично было бы рассматривать права человека в связке с его обязанностями перед обществом:

Нет прав без обязанностей и обязанностей без прав.

Это означает, что в своей сущности права и обязанности – как две взаимопересекающие константы выступают в качестве социальных технологий, регулирующих все сферы социальной жизни. Следовательно, в рамках такого взаимопересечения прав и обязанностей, общество обязано защищать права человека как носителя его абсолютной ценности, а с другой стороны, возникает необходимость исполнения обязанностей человека перед обществом, как субъекта относительной ценности.

Защита прав человека и необходимость исполнения его обязанностей перед обществом как социально-синтетическая технология изначально нацелена на формирование «продуктивного сознания». (2) В данном случае «продуктивность сознания» воспринимается как на государственно-общественном уровне, то есть защиты прав человека, как носителя абсолютной ценности, так и с точки зрения его обязанностей перед обществом. Психологически важный нюанс этой диалектической взаимосвязки заключается в том, что здесь одновременно

предполагается органическое взаимодействие взаимобязанностей в системе «общество - личность».

Если личность вправе требовать защиты своих прав со стороны общества, то одновременно и общество вправе требовать соблюдения обязанностей по отношению к обществу. Права и обязанности – это дорога с двухсторонним движением, на которой «претензии» Человека к Обществу и Общества к Человеку выражают основной конституционный закон справедливого распределения, как прав, так и обязанностей. В этом смысле, «права – обязанности» логически увязаны социальной нормой Долга через Взаимоответственность.

Известно, что права человека активно рассматриваются на международном уровне в рамках ООН, Совета Европы, Совета Исламских Стран и пр. структур. Идея защиты прав человека с точки зрения государственной идеологии самым непосредственным образом связана с идеей защиты абсолютной ценности человека. Человек есть производная, изначальная и конечная причина исторического развития социума. И в этом смысле защита прав человека на уровне государственной идеологии есть объективная необходимость – обязанность.

В своем выступлении на азербайджано-американском форуме президент Ильхам Алиев отметил, что «взаимовыгодное сотрудничество позволяет осуществлять инвестиции в современные технологии, образование и человеческий капитал. Мы сумели мудро распределить доходы от нефтяной промышленности. Нам удалось направить эти доходы в разные сферы. Были проведены в жизнь инфраструктурные проекты, я бы сказал, радикальные экономические реформы. Это составная часть нашей стратегии, т.к. политические и социальные реформы должны осуществляться параллельно с экономическими реформами. Потому что, при отставании одной из этих сфер мы не сможем обеспечить долгосрочное и успешное развитие».

Если права человека как носителя абсолютной ценности напрямую связаны с защитой его прав на государственном

уровне, то защита прав человека как относительной ценности выступает в непосредственной взаимосвязи с его обязанностями перед государством и обществом. Иными словами, его относительная ценность измеряется степенью взаимосвязанности с его абсолютной ценностью. Мои права защищаются государством и обществом настолько, насколько я выполняю свои обязанности перед обществом и государством.

Относительная ценность личности по отношению к обществу выдвигает перед ней ряд обязательств: польза приносимая обществу её деятельностью - образование, «культурный возраст», социальный статус, профессия. Возникает психологически-правовой узел не только для размышлений, но и для самооценки своей деятельности и своей полезности обществу (семье, друзьям, команде, в которой трудится). Только обязанности человека в ее синтетической увязке с правами человека внутренне настраивают личность более ответственно подходить к принятию решений и к своей деятельности.

При всей кажимой на первый взгляд противоположности этих понятий (права и обязанности), их объединяет феномен человека «как носителя истории и общества» (3). Практическая жизнь – это процесс бесконечной социально-психологической взаимосвязки конкретных ситуаций развития и деятельности человека. Защита прав человека с точки зрения возрастной психологии выявляет логическую цепочку эффективной своевременной защиты прав человека.

Выявление возможностей и потенциала несовершеннолетних, их своевременное и целенаправленное вхождение в русло здоровых социальных отношений всецело зависит от социальной триады – семьи, школы и непосредственного окружения, т.е. от «первичной микросистемы». (4) В данном случае эффективная защита прав человека как абсолютной ценности (его потенциальных возможностей) всецело зависит от общественных и государственных структур. В свое время неоткорректированный на уровне семьи и школы потенциал возможностей подростка, - это явный признак отсутствия за-

щиты прав человека как абсолютной ценности. Такой неоткорректированный со стороны общества подростково – юношеский потенциал становящейся личности и её позитивная отдача в будущем остаётся под вопросом. Степень зрелости её включенности в общество может быть непредсказуемой. Позитивное подключение молодёжи к целенаправленной деятельности во многом зависит от своевременной реализации человеческих возможностей в осознанную деятельность и, непосредственно, в процессы адаптации к морально – правовой базе общества. В данном случае вступает в силу социальная технология взаимозависимой связки прав – обязанностей как необходимой нормы в качестве социального факта, закреплённого в государственно – правовых документах. Мое «Я» – как относительная ценность, должно быть защищено обществом и общественными отношениями, но в органической связке с исполнением моих обязанностей перед обществом и государством.

Механизм взаимосвязки защиты прав и обязанностей, с точки зрения социологии права, выступает как синтетическая социальная норма, обращенная в сторону субъект–объектных отношений. Если признать, что человек как свободный субъект деятельности – это сложная морально–правовая синтетическая система, следовательно, научный подход в рассмотрении поставленной проблемы требует и соответствующего синтетического подхода к понятию «права и обязанности» как синтетической парадигмы.

Эпоха глобализации мирового пространства выдвигает перед человеком серьезные и разносторонние требования (высокий уровень знаний, ответственность перед другими и обществом в целом) как за свою деятельность, так и за свою жизненную позицию. Относительная ценность человека, т.е. максимальная социально зрелая продуктивность как по отношению к себе, так и по отношению к обществу, подразумевает в первую очередь максимальную мобилизацию морально–психологических и профессиональных усилий. Сфера иссле-

дований пограничных общественных наук (психология, социология права и философия) требует активизации прикладных исследований, связанных с проблемами прав и обязанностей человека. Думаю, что ключ к реализации человеческих ценностей (абсолютной и относительной) лежит на путях формирования прогрессивной мировоззренческой установки как стержневой в человеческой деятельности.

Литература:

1. Ошо «Суфии – люди пути». М., 1999
2. Кули Ч.Х. «Человеческая природа и ее социальный порядок». М., 2000 с. 14
3. Ананьев Б.Г. «О проблемах современного человекознания». М., 1977 г.
4. Кули Ч.Х. «Человеческая природа и ее социальный порядок». М., 2000 с.15

*Алиев А.Г.
доктор философии по социологии
ведущий научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
alialiyev45@gmail.com*

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ФОНЕ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ЕВРОПЕ

Аннотация. В 60-ых годах XX века Азербайджан вошел в группу стран с европейским типом семейного поведения, когда родители ассоциируют свою жизнь с меньшим количеством детей. Такое поведение продиктовано радикальной трансформацией института семьи и жизненных приоритетов. И эту ситуацию трудно исправить: меры по стимулированию рождаемости помогают там, где сохранился потенциал потребности в детях, а у нас он тает. Мы балансируем на краю демографической пропасти, и нужно принимать срочные меры по стимулированию рождаемости. Между тем, Фонд народонаселения ООН, UNICEF, ЮНЕСКО и др. международные структуры навязывают нам политику ограничения рождаемости. Под их напором Милли Меджлис повысил для женщин минимальный возраст вступления в брак до 18 лет. Это решение может вызвать далеко идущие последствия. Ведь какая схема демографического поведения складывалась при «старом» возрастном цензе вступления в брак? Ранний секс - ранняя беременность - ранний брак – увеличение рождаемости. А к чему приведет политика, навязываемая нам международными структурами? Ранний секс – поздний брак – поздний ребенок – падение рождаемости. То есть, с активной «помощью» со стороны Запада мы усугубляем и без того непростую демографическую ситуацию в стране.

Annotasiya. XX-ci əsrin 60-cı illərində Azərbaycan hansıki, valideynlər öz həyatlarını daha az sayda uşaqla bağlayan Avropa

ailə davranışına yönəlmiş ölkə qrupuna daxil olmuşdur. Bu cür davranış ailə təsisatının quruluşunun və həyat prioritetlərinin köklü transformasiyasından irəli gəlir. Bu vəziyyəti düzəltmək çətinidir: doğumun stimullaşdırılması üçün tədbirlər yalnız uşaqlara olan tələbatın qorunub saxlanıldığı yerlərə kömək edir və bizdə o əriməkdədir. Biz demoqrafik uçurumun kənarında qərarlaşmışıq və doğumu stimullaşdırmaq üçün təcili tədbirlər görülməlidir. Bununla yanaşı, UNICEF, UNESCO, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondu və digər beynəlxalq qurumlar bizə doğumu məhdudlaşdıran bir siyasət tətbiq edirlər. Onların təsiri ilə Milli Məclis qadınlar üçün nikah yaşını 18-ə çatdırdı. Bu qərar çox uzaq nəticələrə səbəb ola bilər. Axı nikahın "köhnə" yaşı ilə hansı demoqrafik davranış tərzini formalaşdırmışdır? Erkən cinsi əlaqə - gecikmiş nigah - gecikmiş uşaq - doğumun azalması. Yəni, Qərbin aktiv "köməkçilik" biz ölkədəki çətin demoqrafik vəziyyəti daha da şiddətləndirir.

Ключевые слова: «рождаемость», «депопуляция», «демография», «семья и брак», «народонаселение».

* * *

В Концепции Национальной безопасности Азербайджана, принятой в 2007 году, подчеркивается, что нехватка трудовых ресурсов является угрозой нашей безопасности (по одному из прогнозов ООН с 2035 года страна может столкнуться с уменьшением численности населения). Между тем, представители Министерства труда и социальной защиты утверждают, что этой угрозы уже нет, более того, в Азербайджане возник избыток рабочей силы. Означает ли это, что столь сложную проблему удалось решить, к тому же с завидной оперативностью (как известно, радикальные демографические изменения не происходят в одночасье)? Собственно говоря, что происходит в толще наших демографических процессов на фоне общих тенденций развития народонаселения?

По данным ООН, темпы демографического роста в мире падают. И хотя к 2025 году население Земли увеличится до 8

млрд., его численность заметно сократится в регионах, давно считавшихся в этом плане благополучными: Африке, Америке, Непале, Турции и Индонезии. К 2025 году самой населенной страной планеты останется Китай (1,4 млрд.), далее следуют Индия и США (соответственно 1,2 млрд. и 330 млн.), Индонезия, Пакистан и Бразилия (250, 204 и 202 млн. человек).

Что касается СНГ, то численность русских, казахов, молдаван, грузин, белорусов и украинцев устойчиво сокращается. Страны Средней Азии к 2050 году опустятся до уровня «нулевого роста» - простого воспроизводства населения (рождаемость на одну женщину составит 2,1 ребенка). В остальных республиках этот показатель окажется еще ниже, и население будет сокращаться. Но хуже всего обстоят дела в России. По наиболее вероятному сценарию, рассчитанному аналитиками ООН, к 2050 году ее население «съежится» до 90,6 млн.

Основные причины демографической «деформации» известны - низкая рождаемость и рост продолжительности жизни. Но есть кардинальная разница - в возможностях государства. Если, например, «демографический портрет» Грузии напоминает ФРГ, то по уровню жизни - Руанду или Мозамбик, Украина в этом смысле близка к Великобритании, а по уровню жизни - к Алжиру и Венесуэле. Старение населения вызывает мощное давление на бюджет страны (это по большей части касается пенсий и ухода за престарелыми). Подобные тенденции, получившие название третьего переходного периода, ведут к уменьшению объема рабочей силы, а в итоге - к замедлению экономического роста.

Как показали опросы, проведенные в 14 странах Европы в рамках проекта Population Policy Acceptance Study (1), почти 40 проц. детей рождается у матерей, не состоящих в браке, и этот показатель неуклонно растет. Для большинства стран-участниц проекта характерен крайне низкий уровень рождаемости - 1,4 ребенка на одну женщину за весь детородный пе-

риод. А в католической Испании, где институт брака и семьи, как традиционно считалось, достаточно силен, и аборт долго был под запретом, рождаемость еще ниже - 1,3 ребенка. Увеличивается и доля разводов. Почти каждая пятая финка, немка, итальянка и голландка к 40 годам остается бездетной.

Жизнь без детей стала почти нормой (возник даже термин *childfree*, то есть, супруги сознательно отказались завести детей), и значительная часть европейцев воспринимает незарегистрированное сожитие как тест на совместимость, как необходимый этап на пути к браку. Впрочем, они не отказываются вообще заводить детей, просто рожают их очень мало.

Четыре года тому назад статистическое управление ФРГ опубликовало прогноз численности населения страны. Выяснилось, что, Германия, являющаяся локомотивом экономического роста в Евросоюзе, быстрыми темпами теряет население. Прогноз аналитиков неутешителен: число немцев сокращается. Если в 2003 году оно составляло 82,53 млн. человек, то в 2013 - 81,8 млн. По выкладкам демографов, в 2060 году их будет 66 млн., то есть почти на 20% меньше, чем сейчас, и ФРГ перестанет быть самой многонаселенной страной Европы, каковой она пока является. Ее обгонит даже извечный «демографический соперник» - Великобритания. В 2000-2013 годы в Германии рождаемость понизилась на 11%. По данным Министерства здравоохранения страны, число новорожденных в 2011 году снизилось до послевоенного уровня - 663 тысячи младенцев. Бэби-бум пришелся на 1964 год, когда в обеих частях Германии (в тогдашней ГДР и ФРГ) на свет появились 1,357 млн. детей. Уже с 1972 года, число умерших немцев неизменно превышает число новорожденных. Правительство страны предпринимает массу усилий для выхода из кризисной ситуации, всячески пытаясь поощрять своих граждан чаще становиться родителями. Но, несмотря на многочисленные пособия и льготы (составившие в 2012 году 200 млрд. евро), негативную тенденцию изменить не удается.

Вряд ли стоит упрекать немцев в том, что к снижению рождаемости приводит их увлеченность феминистскими идеями. Но, как показывает статистика, в ФРГ мужчины в сокращении населения «виноваты» больше представительниц слабого пола. Проведенное в 2012 году обследование *Population Policy Acceptance Study* показало, что 23% мужчин в ФРГ, то есть почти каждый четвертый немец предпочитает видеть в графе «число детей» цифру «ноль». Это больше, чем аналогичный показатель среди женщин. Говоря о причинах снижения рождаемости, демографы обращают внимание на то, как меняется современная семья и отношения между полами. Ни брак, ни ребенок вовсе не являются в нынешней Европе показателем успешности человека или свидетельством того, что он «состоялся» в жизни. «Если внимательно изучить цифры, то можно увидеть, что чем больше равенства между полами, тем ниже рождаемость», - настаивает директор берлинского Института населения и развития Райнер Клингхольтц (*Rainer Klingholz*). Подтверждает его высказывание и тот факт, что каждый третий новорожденный в ФРГ появляется в семье мигрантов, где традиционные представления о семье очень сильны. Без мигрантов число младенцев, рождающихся ежегодно в стране, не превышало бы и 400 тысяч. Такая же ситуация в целом сохраняется и в большинстве других европейских стран, хотя и среди представителей некоренных национальностей рождаемость постепенно падает.

Впечатляет, например, тот факт, что число детей, рождающихся в семьях германских турок, год от года снижается. То есть, новые поколения эмигрантов-турок, адаптируясь к жизни в ФРГ, ставшей для них Родиной, перенимают и местные образцы демографического поведения.

Как утверждает статистика, если образованная немка решает ради ребенка оставить работу, то она ежегодно теряет до 40 тысяч евро. Так стоит ли удивляться, что в ФРГ предпочитают иметь одного-двух детей?!

Если мужчины и женщины ассоциируют свою жизнь с меньшим количеством детей, то стимулы, которые использует государство, чтобы поднять рождаемость, могут и не сработать. Да они, как правило, и не срабатывают, поскольку речь уже идет об устойчивом снижении потребности в детях – она удовлетворяется за счет меньшего их количества. Новое демографическое поведение продиктовано радикальной трансформацией института семьи и жизненных приоритетов, и эту ситуацию, по признанию специалистов, очень трудно, если вообще возможно исправить. (В Великобритании, например, легализованы однополые браки, и состоящие в них супруги могут усыновлять детей, иначе говоря, воспроизводить однополую модель супружеского поведения. То есть, аномалию превращают в норму).

Меры по стимулированию рождаемости, фиксируют эксперты, помогают лишь там, где сохранился потенциал потребности в детях. Так, в свое время в Румынии создали систему льгот для родителей, решившихся завести второго и третьего ребенка, а в итоге ... выросла рождаемость только у цыган. Немалые социальные пособия в странах Европы главным образом стимулировали рождаемость мигрантов, а не коренного населения, что приводит к неожиданным последствиям: уже сейчас более половины берлинцев до 20 лет – мусульмане. А бурный рост иммигрантов и падение рождаемости коренного населения, как утверждают демографы, фактически угрожает уже основам французской цивилизации и самобытности.

Понятно, что мировые тенденции не обошли стороной Азербайджан. Вместе с Арменией, Беларусью, Грузией, Молдовой, Россией и Украиной мы уже давно входим в семерку стран с «европейской» рождаемостью. И если до 1980-ых годов между этими странами еще существовали различия, то они постепенно стали стираться за счет уменьшения рождаемости в Молдавии, Армении и, наконец, в Азербайджане. Это сходство ярко проявилось после 1990 года, когда был пройден

новый этап падения рождаемости, и даже в Азербайджане, сохранявшем некоторые отличия, она опустилась ниже порога простого замещения поколений (2).

Впрочем, судя по цифрам Госкомстата последние годы коэффициент фертильности держится у нас у отметки 2,3 ребенка на женщину, что должно обеспечить воспроизводство населения. Правда, есть одно "но": по данным российских демографов, с 60-х годов XX века кривая рождаемости в Азербайджане неудержимо стремилась вниз. В конце 90-х она провалилась ниже уровня 2,0 (что не обеспечивает даже "нулевой рост" населения), и продолжала скользить. В 2003 году рождаемость опустилась до 1,7 ребенка на женщину. (Следует заметить, что эту тенденцию усилила и Карабахская война, навязанная нам армянскими сепаратистами). Причина "слалом" проста. Мы медленно, но верно переходили на европейский тип демографического поведения, для которого характерна высокая разводимость при низкой рождаемости и смертности. Так что, речь идет не о случайном или ситуативном падении, а о тенденции, а значит, угроза сокращения прироста населения вполне реальна, ее нужно ожидать уже в ближайшей перспективе.

Собственно, это подтверждает и статистика. Судя по половозрастной пирамиде населения, у нас женщин в возрасте 0-14 лет меньше, чем в интервале 20-29 лет. Иначе говоря, на смену мамам 20-29 лет уже через одно-два десятилетия придет меньше женщин. И замещения поколений (отсюда и воспроизводства населения) не получится. По данным обследования, проведенного у нас в 2006 году UNICEF, у азербайджанок в возрасте от 20 до 24 лет рождаемость снизилась на 23 проц. А в группе 25-29 лет она рухнула на целых 45 проц. (с 1,97 до 1,08), что намного меньше, чем нужно для простого воспроизводства населения. А ведь на эти когорты падает почти вся нагрузка по росту численности населения.

То есть, азербайджанки чуть ли не отказываются рожать. (В этом контексте понятно, что материальные стимулы со

стороны государства должны быть увеличены. Появление на свет малыша у нас обходится примерно в 1500 манат, не говоря о частных клиниках, где расходы намного больше, и нынешний уровень государственного стимулирования рождаемости требует позитивной корректировки). Ясно, что помощь семье, сопоставимой с европейскими нормами, Азербайджан пока позволить себе не может. Да у нас за последние годы появились новые больницы и родильные дома с современным оборудованием, созданы перинатальные центры, проводятся уникальные операции, словом, делается много и будет сделано еще больше. Нельзя забывать, что Азербайджан продолжает жить практически в условиях войны, и при сложившихся обстоятельствах трудно ожидать, что установки будущих мам «нацелены» на многодетность. (По данным опроса первокурсниц, проведенного в Баку в 2008 году социологической службой «Ряй», желаемое число детей для приехавших из села составляет 2,0, и 1,9 – для горожанок, что не обеспечивает даже «нулевой рост» населения).

Поскольку мы переняли чуть ли не все европейские образцы демографического поведения, то ситуация неумолимо развивается не в лучшую сторону. Констатируем: времена, когда азербайджанок награждали почетной медалью “Матероиня”, канули в лету. Семья с несколькими детьми уже вызывает скорее сочувствие, чем одобрение; многодетной считается женщина, имеющая трех-четыре детей. Доля рождений третьего и четвертого ребенка упала соответственно с 16,0 и 6,0 проц. в 1992 году до 12,4 и 3,2 проц. - в 2004 году. Неуклонно растет количество внебрачных детей. В 1970 году они составляли лишь 3,1 проц. новорожденных, а к 2004 году эта цифра подскочила до 20,3 проц. То есть, наш каждый пятый «балашка» родился вне зарегистрированного брака. И разница между городским и сельским «поведением» еле заметна: на селе доля детей, родившихся вне официального брака, составляет 21,9, а в городе – 18,3 проц.

Наверное, нег смысла тосковать о прошлом, о тех временах, когда в глазах общественного мнения развод казался дикостью, и карьера мало что значила в жизни азербайджанки. Современная ханум не будет терпеть супруга, который ее не устраивает, а если рождение детей окажется непреодолимым барьером на пути ее профессионального роста или тяжким финансовым бременем, то она, скорее всего, откажется от рождения второго ребенка, не говоря уже о третьем или четвертом. Таковы реалии, к которым, как оказывается, мы не готовы.

Как бы то ни было, но за последние десятилетия институт брака радикально трансформировался, и эти изменения, похоже, необратимы. Традиционные семейные ценности перестают быть приоритетными и постепенно уходят на задний план. В стране свершилась сексуальная революция, но общественное мнение как бы не обратило на это внимание, зато раскрепощенность в этой сфере стала обыденной. Супружеская измена больше не представляет собой нечто аморальное, секс среди старшеклассников вряд ли является исключительным явлением, развод для азербайджанки давно не воспринимается как нечто постыдное и носящее негативный оттенок, а т.н. «гражданские браки» мало кто осуждает. «Разбушевались» и сексуальные меньшинства.

За всеми этими тенденциями можно увидеть большую степень личной «свободы», дозволенной общественной моралью, отказ от старых трафаретов сексуального и брачно-семейного поведения. Но, как оказалось, мы «вместе с водой выплеснули и ребенка». Волна западной цивилизации, «с головой» накрывшая Азербайджан, размыла и национальные особенности негласного брачного кодекса. В этом смысле мы стали более либеральны, и, как выясняется, чуть ли не во всем ориентированы на новые приоритеты, что с неизбежностью сказывается на семейно-брачном поведении. И это на фоне мощных катализаторов негативных демографических процес-

сов - миллиона беженцев и масштабной трудовой миграции мужчин.

Как свидетельствует опыт стран Запада (а наше демографическое поведение все меньше и меньше отличается от европейского), рождаемость имеет тенденцию падать до уровня, не обеспечивающего даже «нулевой рост». В этом, собственно, суть демографического кризиса, ибо из века в век социальные интенции были направлены на продолжение человеческого рода. Теперь ситуация может оказаться драматической, т.к. многим странам, включая Азербайджан, присущи новые, разрушительные демографические тенденции.

Как известно, при оценке перспектив рождаемости используют разные индикаторы, и один из самых точных из них – нетто-коэффициент воспроизводства населения. Это число девочек, рожденных женщиной на протяжении ее жизни, и доживших до возраста матери при сохранении неизменными уровней рождаемости и смертности. Это основной показатель режима воспроизводства, так как он описывает степень замещения родительского поколения детским. Это некий «рубеж», критический порог, означающий переход в принципиально иное состояние. Если он выше 1, то от поколения к поколению население растет, его воспроизводство расширенное; если меньше - то суженное. Индекс, равный 1, говорит о простом воспроизводстве, т.е. численность населения не меняется. Так, если нетто-коэффициент воспроизводства населения составляет 1,3, то каждое новое поколение на 30% больше предыдущего (на смену десяти мамам приходит 13 дочек), а если 0,8 – то на 20% меньше (на смену десяти женщинам приходится всего 8 дочерей).

Этот коэффициент, в 1970 году составлявший у нас 2,085 балла, продолжал снижение, и через 10 лет дошел до опасной отметки в 1,224. Но никто не забил тревогу, статистики не заметили опасные симптомы демографического кризиса. Падение могло остановить только чудо, но оно не произошло. И в 2013 году нетто-коэффициент опустился ниже

критической отметки, составив 0,993 балла. А это означает одно: страна перешла на суженный режим воспроизводства населения.

Но общество даже не догадывается, что мы балансируем на краю демографической пропасти, и нужно принимать срочные меры по стимулированию рождаемости. Между тем, как известно, многие международные структуры, например, Фонд народонаселения ООН, UNICEF, ЮНЕСКО, ВОЗ и другие активно навязывают нам, как и другим молодым развивающимся государствам, политику ограничения рождаемости. Особенно наглядно это проявилось на международной конференции по народонаселению в Каире (1994 год), где миру была предложена т.н. программа «устойчивого развития». В красивой словесной обертке о важности здоровья женщины и соблюдения её «репродуктивных прав» весьма невинным выглядел пункт о сокращении рождаемости, хотя именно он и составляет суть программы. Любопытно, что в числе мер по устойчивому развитию предлагались: сексуальное просвещение, стерилизация, контрацепция и антиродовая пропаганда. Разумеется, лоббировали эту программу и у нас в Азербайджане, где началась интенсивная обработка общественного мнения. В частности, нам внушали, что основная причина роста разводов – это ранние браки, хотя это не так. В СМИ появились статьи, где говорилось о необходимости повысить минимальный возраст заключения брака, дескать, это укрепит семью и сохранит здоровье молодой маме. Сторонники этой точки зрения апеллировали к международным конвенциям, к которым присоединилась наша страна, и в соответствии с которыми лица моложе 18 лет считаются подростками. Но насколько в этом смысле уникален Азербайджан? Ведь сегодняшняя ситуация в мире далеко не так единообразна и стандартна, как полагают сторонники международных конвенций. В Греции минимальный возраст вступления в брак установлен в 14 лет для женщин и 18 – для мужчин. В Великобритании - 16 и 16. Венгрии – 14 (14), Венесуэле, Ирландии, Уругвае, Бо-

ливии и Колумбии – 12 (14), Италии, Португалии и Мексике - 14 (16), в Японии - 16 (18). Так что, мы вовсе не «белые вороны».

Как утверждают сторонники концепции «устойчивого развития», ранние роды опасны для женского организма. Но давайте не забывать: Франция подняла минимальный брачный возраст для женщин до 18 лет буквально «вчера» - в 2005 году. До того француженки могли выходить замуж с 15 лет (эта норму ввел Наполеон еще в 1804 году). Получается, 200 лет подряд юные француженки не были физически способны создавать здоровые семьи, но создавали их и рожали? Чем же вызваны трансформации возрастной нормы? Как говорится, ларчик открывается просто: ранними браками и высокой рождаемостью мигрантов, ухудшившими демографическую и этнокультурную ситуацию.

Последние годы международные структуры регулярно проводят у нас масштабные обследования, опрашивая десятки тысяч человек и затрачивая гигантские суммы. Лишь USAID в 2004-2009 годы потратила на анализ проблем репродуктивного здоровья 9,3 млн. долларов (3). Надежных отечественных исследований на эту тему пока нет, и приходится апеллировать к чужим цифрам, хотя здесь иногда возникают абсурдные ситуации. Так, ADRA, которая в 2001 году провела опрос о репродуктивном здоровье, отрицала этот факт.

Насколько это вообще правильно: опираться на чужие данные, к тому же иногда откровенно сомнительные? Напомню в этом контексте об опросе, проведенном у нас Международным центром социальных исследований (МЦСИ) под патронажем UNICEF по поводу ранних браков, и который обошелся в 1,5 млн. долларов.

Что касается, например, концептуальной базы проекта, то она построена на домыслах и сомнительных «фактах». Нас пытаются уверить, что ранние браки «оказывают негативное воздействие не только на институт брака, но и на все азербайджанское общество». И что азербайджанская семья, дескать,

возвращается к своим истокам, все больше и больше трансформируясь в патриархальную. То есть, МЦСИ, похоже, не в курсе происходящего.

Напомним, что по данным статистики, в 2000-2008 годы замуж выдали минимум 22,6 тысяч школьниц, которым не исполнилось 17-ти лет, предусмотренных законом. То есть, речь идет о массовых нарушениях, и в отчете МЦСИ об этом говорится. Как говорится и о том, что правоохранительные и судебные органы, исполнительная власть действуют не эффективно, что муллы не должны заключать кябин без свидетельства ЗАГС, что слаб юридический механизм, позволяющий эффективно бороться с ранними браками. И что же в итоге предлагается? Какие рекомендации для правительства выдали UNICEF и МЦСИ? Лишать «лицензии» мулл, заключающих кябин без свидетельства ЗАГС?

Повысить ответственность родителей за принуждение девочек к замужеству? Строже спрашивать с мужчин, которые женились на «малолетках»? Повысить ответственность правоохранительных органов за непринятие мер против нарушителей? Ведь именно это может приостановить рост числа ранних браков. Но ни UNICEF, ни МЦСИ, похоже, не были нацелены на снижение остроты проблемы. Они предложили иное: повысить для женщин минимальный возраст вступления в брак до 18 лет. И наши парламентарии попались на уловку адептов программы «устойчивого развития», утвердив эту норму законодательно.

Между тем решение Милли Меджлиса может вызвать далеко идущие последствия. Ведь какая схема демографического поведения складывалась при «старом» возрастном цензе вступления в брак? Ранний секс - ранняя беременность - ранний брак – увеличение рождаемости. А к чему приведет политика, навязываемая нам международными структурами? (Напомним, что согласно национальному законодательству минимальный возраст сексуального согласия установлен в 14 лет). Ранний секс – поздний брак – поздний ребенок – падение

рождаемости. То есть, с активной «помощью» со стороны Запада мы усугубляем и без того непростую демографическую ситуацию в стране.

Любопытная деталь: UNICEF ратует за то, чтобы наше государство выплачивало жертвам траффинга одновременно 500 манат. (Сравним: помощь при рождении ребенка составляет около 80 манат). То есть, UNICEF считает, что «жрицам любви» нужно уделять на порядок больше заботы, внимания и ресурсов, чем молодым мамам и рождаемости. Вот куда нацелена стрелка интересов UNICEF. К тому же, получается, что один проект UNICEF подчеркивает необходимость борьбы с «продажной любовью», а другой – «фиксирует» переход азербайджанской семьи в разряд патриархальной, и где, по логике, о путанах речи быть не может.

Как известно, законы эффективны тогда, когда проводят в жизнь стратегию, а она, в свою очередь, основана на объективной и обширной информации о текущих процессах. Как это ни странно, но у нас по сути все еще отсутствует детально разработанная концепция национальной демографической политики как неотъемлемой части стратегии развития современного государства. Правда, есть т.н. Концепция демографического развития, наспех составленная четверть века тому назад (в страшные годы начала Карабахской войны) к международной конференции по народонаселению, но ее можно назвать концепцией лишь условно, она безнадежно устарела. К тому же мы плохо представляем себе, как будет развиваться демографическая ситуация, что станет с численностью населения и есть ли шанс притормозить падение рождаемости. Надежных отечественных исследований на эту тему пока нет.

Перед правительственными, научными и общественными организациями, сегодня встает неотложная задача разработки путей решения проблемы материнства. Нужно срочно исправлять ситуацию. Материнство и отцовство, семейные ценности должны стать реальными, а не декларируемыми приоритетами нашего общества. Нужно всячески задейство-

вать потенциал потребности в детях, который буквально тает на глазах. Иными словами, демографическую ситуацию за счет «чисто» демографических средств не исправить. А исправлять ее нужно, и как можно скорее, поскольку, похоже, «джинн уже выпущен из бутылки». Ситуация с воспроизводством населения в современном Азербайджане, как никогда ранее, требует более глубоких социологических исследований данной проблемы.

Литература:

1. <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0565/gazeta010.php>
2. <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema04.php>
3. <http://azerbaijan.usaid.gov/node/86>

Метелёва Е.А.
доктор философии
старший научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
evgeniametel@gmail.com

ИНСТИТУТ БРАКА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИДЕОЛОГИИ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА

Аннотация. Неолиберализм, как экспортный «товар» США, подчиняет своему влиянию институт брака. На авансцену межличностных отношений выдвигается принцип меркантильности. Институт брака подвержен вариабельной модуляции, выраженной в различных формах брачных отношений. Институт брака и семьи становится мишенью неоконсервативной агрессии рыночных отношений.

Annotasiya. Məqalədə qeyd olunur ki, neoliberalizm, Birləşmiş Ştatların ekspert "məhsulu" kimi nikah institutunu özünün təsiri altında saxlamaq məqsədini güdür. Şəxsiyyətərarası münasibətlərdə ticari prinsip irəli sürülür. Ailə institutu dəyişkən quruluşa malik olaraq, nikah münasibətlərində müxtəlif formalarda ifadə olunur. Nigah və ailə institutu neokonservativ bazar münasibətlərinin təcavüzünün hədəfi olur.

Ключевые слова: «институт брака», «меркантилизм», «неолиберализм», «социальное неравенство», «традиционная культура», «олигархи», «свобода выбора», «развод».

Социальная функция института брака

Институт брака предназначен для одного из важнейших этапов в жизни человека. Брак есть основа для создания семьи, т.е. малой группы, с помощью которой воспроизводится население земли. Именно институт брака способствует защите семьи и, прежде всего, женщины от враждебного влияния внешней среды; санкционирует условия, благодаря которым в

лоне семьи происходит воспитание нового поколения, социализация личности.

Исторически вызванная к жизни социальная функция института брака регламентирует союз людей в сфере межиндивидуальных отношений, в свою очередь, основанных на сложном комплексе интимно-доверительных связей мужчины и женщины. «Брак (греч. γάμος — брак; производное от глагола брать), или брачный союз, супружество — регулируемый обществом и, в большинстве государств, регистрируемый в соответствующих государственных органах семейный союз между людьми, достигшими брачного возраста, порождающий их права и обязанности по отношению друг к другу, а также, при наличии у пары детей, — и к детям» (1). Институт брака есть социальный феномен, в силу чего являлся «яблоком раздора» социальных сил, т.е. сил, осуществляющих фактор всеобщего контроля, совершенствования конституционного законодательства. Социальная функция института брака зависима от государственно-правовой сферы, санкционирующей формы организации межиндивидуального союза людей. Создавая реальную возможность для образования фактора кровного родства, как саморегулирующейся системы, институт брака является фундаментальной основой для продолжения человеческого рода и развития его культурного наследия.

Стабильность процесса организации института брака — противоречивый и уязвимый процесс, во многом зависимый от влияния «климатических» условий внешних сил: социально-политической обстановки в стране, традиций, религии, обрядов, культуры, этноса, и даже доминантной тенденции общественного мнения. Осуществляя «баланс» в сфере межиндивидуальных отношений людей, институт брака регулирует взаимосвязь полов с помощью регламентации социальных механизмов, направленных на организацию нормативно установленных форм образования семьи.

Весь XX в. как и начало XXI-го в., ознаменованы сложнейшими коллизиями в развитии цивилизаций. Фактор проти-

воречий не обошел стороной институт брака, в свою очередь, обозначив его социальный кризис в беспрецедентном масштабе. «Ячейка» общества – семья, стала объектом манипуляций и социально-политических извращений, отвечающих меркантильным интересам квази-культуры массового общества.

Неолиберализм – идеология конформизма

Неолиберализм – это идеология, оформившаяся в 1990 г. «Социальная концепция неолиберализма основана на рыночной интерпретации всех типов общественных связей; каждый человек рассматривается как свободный предприниматель, организующий собственную жизнь как предприятие, а каждое социальное взаимодействие – как контракт (акт купли-продажи)» (2). Неолиберализм – это современная идеология США, которая усиленно разрушает институт брака, широким фронтом обесценивая все культурные приобретения послевоенных достижений в межличностных отношениях мужчины и женщины. Демонтаж культурных приобретений направлен в первую очередь на изменение нравственных принципов в вопросах понимания смысла совести и ответственности людей по отношению в семье друг к другу. Сегодня на повестку дня ставится вопрос о коммерциализации института брака.

Психология конформизма стратегически востребована в современных условиях социального развития, с небывалой силой взывая к низменным инстинктам по принципу «Divide et Impera».

Институт брака в предыдущие эпохи тщательно охранялся множеством регулятивных табу, с помощью которых невозможно было что-либо одноактно изменить в сфере межличностных отношений в пространстве брака и семьи. С точки зрения религиозной культуры брак освящался свыше и не мог быть расторгнут. Сегодня ситуация кардинально поменялась, а вместе с ней изменился и социально-нравственный климат эпохи неолиберальной рыночной конкуренции. В пространстве современного истеблишмент действуют новые брачные

институции: место потомственной аристократии заняли топ-менеджеры и топ-манекенщицы, бизнесмены и олигархи, чиновники и президенты.

Вожделенным объектом СМИ является жизнь жен и наложниц олигархов в мировом масштабе. Несмотря на то, что межличностные отношения олигархов представляют собой неизмеримо низкий процент от показателей брачных отношений общества (нации, государства и т.д.), но именно их отношения представляют собой образцовые прототипы неолиберальной идеологии. Именно они, олигархи, несут бремя идеологического влияния нравственных принципов на массовую культуру, так как могут позволить себе широкие возможности для своего культурного роста, как воплощенного инновационного уровня социального развития цивилизации; и соответственно, именно олигархи показывают действенное лицо деградации современного общества. Бывшие рекруты, часто из непривилегированных и деклассированных социальных слоев стран СНГ, России, Западной Европы, современные олигархи демонстрируют в классической форме неолиберальные претензии массового сознания. Неокультурная политика олигархов определяется установкой потребительского отношения к институту брака, как и к любым другим экономическим отношениям. Проще говоря – не та, так эта, то есть, женщина, которую можно поменять как перчатки; не тот брак – так этот: любой брак как способ смены личностных интересов, и более того, как показатель особого имиджа быть независимым, свободным от чувств, привязанностей, ответственности за жизнь тех, кто оказался сейчас рядом. И в этом смысле феномен брака ни в косяк мере не гарантирует должного развития семейных отношений. В такой атмосфере «закипания» хаотических межличностных притязаний, институция брака подвергнута коренной «коррозии» своего статута и неизбежно сопряжена с процессом усиления фактора адюльтера, в свою очередь, не имеющего границ в пространстве олигархических сообществ.

На всем постсоветском пространстве резко возросло число коммерческих предприятий, брачных агентств, организовывающих знакомства разных поколений. Доход этих предприятий осуществляется в системе внебюджетных фондов. Институты брачных знакомств не переходят в режим консолидации и кооперации, но вступают в отношения конкуренции. К тому же исторически накопленный богатый опыт зарубежных стран в этом отношении автоматически дублируется, перезапуская более оперативные, некультурные запросы полов. Операторы брачных услуг выстраивают свою работу, ориентируясь на изощренную организацию коммерческих брендов.

Социально-нравственный уровень олигархов жестко ориентирован на постоянный поиск жен и наложниц в среде, которая в свою очередь, отвечает духовным запросам сильных мира сего. Стаи топ-манекенщиц оккупируют биеналле и любые светские мероприятия, агрессивно вызывая на ринг каждого бизнесмена, который осмелится поставить на кон игровой площадки судьбу своей семьи. Здесь практически любой брачный союз «трещит по швам». Дело не в том, что адюльтер присутствовал всегда на протяжении всей истории цивилизаций, а в том, что институт брака сегодня уже не является способом организации устойчивых межличностных отношений для создания семьи, не является ячейкой общества. Стало престижно часто менять жен и наложниц, и при этом дарить богатые состояния отвергнутым женщинам.

Бракоразводный процесс как форма рыночных отношений

Смена социальной системы брачных отношений на новую институцию ознаменована интеллектуальным банкротством в выборе партнера, обесценением человеческого в человеке. Это, прежде всего, проявляется в большом количестве разводов и напряженном постоянстве супружеских измен. Количество разводов и браков, приходящихся на одну персону, не ограничено. Даже внешне вполне успешный брак с органи-

зованными семейными отношениями чреват для бывшей манекенщицы постоянной тревогой за судьбу завтрашнего дня. Оказаться на задворках своего мраморного дворца без верховного покровительства мужа, услуги, security, дорогих вещей, машин и драгоценностей – это «Дамоклов меч» испытания для каждой новоявленной жены олигарха. Постоянный стресс, фантомы страха, подозрительность и истерия, в конце концов, толкают армию новоиспеченных жен и наложниц в «тенеты» колдунов, ведьм и ясновидящих. Становясь их неизбежными сателлитами и сталкиваясь с тупиковостью социально – психологической ситуации, наложницы и жены олигархов нередко обрывают свою жизнь суицидами, наркотиками, психушками, заказными убийствами, бракоразводными процессами. Если этого не происходит, то бывшая манекенщица принимает на себя судьбу рабыни: она становится согласной абсолютно на все условия, в которые ставит ее неверный супруг. Как рабыня, женщина борется не за свое достоинство быть человеком, а только за самую возможность остаться светской львицей и пользоваться благами истеблишмент.

Неолиберальная идеология мутирует регулятивную функцию брака в сторону абсолютной власти мужчины над женщиной, как и каких-либо ее притязаний на собственность в случае развода. Брак становится предпринимательской формой реализованных социальных противоречий, основанных на непрерывной конкуренции полов, а также культивации свободного рынка в среде манекенщиц, которые способны создавать реальную угрозу для существования института брака. Сам брачный контракт, или институционализированный трансфер, имеет форму купли-продажи межличностных отношений, поставленных в зависимость от финансовых запросов и возможностей вступающих в брак. Меркантилизм в выборе спутника жизни становится прагматическим бизнес-планом, т.е. вступают в брак не столько с человеком, сколько с его финансовыми возможностями. Вожделенное желание для малообразованных манекенщиц решить свои финансовые и жизненные

проблемы с помощью удачно выбранного партнера – задача на удачу, но не на поиск в человеке его высоких нравственных принципов, и прежде всего потому, что таковые отсутствуют у самого ищущего. Не удивительно после этого, что рост разводов постоянно растет, как показатель фактора разрушения семьи и устоев института брака. Брак по расчету – это трамплин для мгновенного прыжка из нищеты в барские хоромы. Однако невежественная свобода – как мать всех животных страстей, имеет своим следствием разрастание жестокого рабства перед всевозможными пороками: такова реальность неолиберальной свободы.

Брак принимает роль краткосрочного контракта, т.е. как и трудовой договор. Между женихом и невестой по западным образцам при подписании брачного контракта обязательно должен быть принят торг об условиях будущего развода. Этическая установка на меркантильные интересы оказывается кардинальной в неолиберальной институции брака, т.к. вводит человеческие отношения в пространство рыночной успешности, и которые, в свою очередь, в любой момент могут быть изменены, и, конечно, далеко не в пользу женщины. Кто владеет деньгами – тот диктует условия.

Развод – тяжелое бремя для вступивших в брак. Богатые особняки в Ницце, Монако, на Лазурном Берегу Франции и т.д., оккупирует армия отверженных жен, высланных за пределы их стран бывшими мужьями-олигархами со всего мира. Резко возросшее количество разводов является существенным показателем природы неолиберального образа понимания мира. Причины разводов бесконечно разнообразны: поспешное заключение браков со временем обнаруживает полную несовместимость характеров и интересов супругов, пьянство, наркотики, взаимный адюльтер, биологические или наследственные сложности, обуславливающие фактор невозможности иметь детей, сексуальные расстройства, извращения и т.д.

Неолиберальный кризис провоцирует возрастание количества разводов и неуправляемый рост числа одиноких муж-

чин и женщин. Все это вызывает и расширенный ареал занятости женщин в общественном производстве, как и образование новых стилей и форм семейного поведения, означающее зачастую отказ от сложившихся традиций и т.д. Неолиберальный кризис института брака — это прежде всего, утрата данной институцией значительной степени своих традиционных функций: социокультурной, а также семейно-организующей, которая имеет силу для структурализации сферы репродуктивной, воспитательной, гедонистической составляющих т.д. В силу беспрецедентной легкости и повсеместной частоты разводов становится обычным феноменом неполноценной семьи, образованной только из матери или отца с детьми.

Вступающие в брак и заканчивающие брак в разводном процессе начинают лихорадочно тиражировать новые браки, организуя по ходу вещей новые семьи, как и продуцируя детей от разных браков. К тому же многие предпочитают форму гражданского брака со всеми вытекающими отсюда последствиями: здесь никто и ни за что не отвечает, согласие на любовь становится случкой, жизнь идет «на грани лезвия бритвы»; в совместном проживании каждый отвечает только сам за себя, и в конце концов, тот кто слабее – старается уступить в своих интересах тому, кто сильнее. Свобода от брака в гражданском союзе – свобода быть чужими людьми с требованием не пользоваться друг другом, ничего не обещать, ни на что не надеяться. Установка на отрицание всего того, что животрепещуще важно для традиционного брака, парализует всякую возможность быть защищенным в границах нового брака, официального или мнимого, гражданского.

Религиозный догмат о святости и нерасторжимости браков сегодня подвергнут существенной трансформации. Неолиберальная идеология провоцирует свободную расторжимость браков, что уже давно приобрело статус глобальной парадигмы мирового социума. Такая смена социокультурной модели института брака обусловлена субрыночными конкуренциями полов. И, как говорили древние римляне: «Что доз-

волено Юпитеру - то недозволено ослу». На смену религиозной доктрине ворвалась в жизнь поколений самоценность рыночных отношений, иницирующая куплю-продажу межличностных отношений полов. Если женщина не имеет богатого состояния, то в случае развода надеяться на отторжение у супруга существенной доли имущества возможно только в исключительных случаях, потому что принцип «разделяй и властвуй» обычно принадлежит стороне сильного, т.е. брачный контракт, всегда может быть изменен взятками и подкупками заинтересованного состоятельного лица.

Модуляция института брака в сторону коммерческих и потребительских целей, как определяющих, стала идеологической субверсией современного образа жизни финансово успешного поколения. Организация семьи по принципу производства нового человека связана с тем, что в сознании и характере подрастающего поколения модулируется и тип нового пространства для реализации некультурной индивидуальности. В преодоленной форме старое генерируется с четкой направленностью на меркантильную субъективность и свободу, лишенную нравственно-религиозных принципов. Новое поколение неолиберального толка создает цивилизацию инстинкта. Социально-психологические ориентиры, прежде основанные на принципах совести и любви, трансформированы в призыв вседозволенности, обесценения человеческого в человеке, интеллектуального банкротства, популяризации респектабельной роскоши, секса, примитивизма массовой культуры (3). В конечном счете, социальное неравенство переустроило в постсоветском пространстве институт брака, подчинив его жизнеутверждающие принципы безнравственной свободе выбора типа брака по субъективному усмотрению: можно выйти замуж за Луну, можно жениться на образе из мультфильма, вступить в однополый брак или обвенчаться с деревом, как предлагает философия друидов. Модуляция социального неравенства проигрывает свои драматические сюжеты в театре действий института брака, обнажая смысловые

границы нарушения принципов жизнедеятельности человеческого в человеке.

Эмоциональное, психологическое обострение приводит к разрыву ключевых звеньев в организации семьи и наносит непоправимый вред в увеличении аборт, разводов и т.д., к переупорядочиванию культурного пространства, очень далекого от всестороннего развития личности.

Неолиберальная модель социума сворачивает процессы экономического развития государства только в одну сторону: те, кто кто богат – станут еще богаче, кто беден - тот станет паупером. Человек с низким уровнем финансового дохода приобретает статус неудачника, т.е. того, кто виновен сам в своем собственном ничтожестве, в силу чего ему постоянно сопутствуют всевозможные несчастья. Психологический фактор обвинения в финансовой слабости становится лакмусовой бумажкой отличия «умных» от «глупых», сильных от слабых, избранных - от неизбранных.

Неолиберальная свобода – это мишень для произвола сильных и рабского существования тех, кто беден. Такова же и свобода неонацизма: свобода террора, попирающие всяких этических норм ради удовлетворения интересов высшей расы. Неолиберальные реформы обесценили действие профсоюзов и социальных программ, направленных на поддержание начинающих хозяйств, организаций или просто бедствующих семей. Так, родильные дома как государственные инстанции, уступили место институциям аутсорсинговых частных компаний, продвигающих инновационные технологии здравоохранения для элитарных слоев общества, рекламируя в респектабельной роскоши культуру социального неравенства, при котором социальная жизнь становится рынком. Превращение здравоохранения в товар создает его недоступность. Стоимость оплаты различных услуг медицинских частных компаний растет быстрее, чем доходы населения. Поиски инноваций в различных областях жизни неизбежно имеют свои издержки: в фармацевтической промышленности постоянное

дублирование лекарств; взрывная волна компьютерных вирусов для рекламирования и внедрения антивирусных программ; постоянное увеличение пенсионного возраста – всё это связано с отказом в социальных гарантиях и т.д.

Подобная регрессивная модель неолиберального общества продвигается в глобальном масштабе под эгидой безусловного прогресса. Неолиберальная свобода – это свобода победы сильнейшего, однако в сущности, это формальная свобода, извращающая сам фактор свободного выбора. Так свобода предпринимательства, при ограничении прав государства, оборачивается свободой монополий, а свобода выбора половой ориентации нацелена на разложение традиционной культуры института брака. Свобода секса, порнографии, бесноватых маршей сексуальных меньшинств – направлены на осквернение моральных норм и на беспрецедентный вызов традиционному обществу, как указание на эпохальную исчерпанность его нравственных принципов.

Институт брака в Азербайджане

Западная культура неолиберального общества подвергается сопротивлению в регионах, удаленных от массового скопления людей, от городской и техногенно – развитой окружающей среды. Восточные страны СНГ в сельских местностях стремятся сохранять традиционный уклад жизни и систему обычаев, исторически определивших этнический состав и культурное лицо регионов. В азербайджанских деревнях постепенно сходит на нет традиционный уклад жизни, изменяется и обрядовая сторона института брака.

Фактор вступления в брак у различных народов исторически всегда сопровождался использованием целого ряда обычаев и обрядов, представляющих собой те или иные этнические, региональные, религиозные и социальные отличия. Но официальному заключению брака чаще всего предшествует комплекс предсвадебных церемоний, направленных на сватовство женихом предполагаемой невесты. Исторически накопилось достаточно много разных форм предбрачных

процессов в аспекте согласований родов, вступающих в сферу родственных отношений.

Для чего этот вопрос был так существен исторически? Потому что фактор предбрачных обычаев предохраняет будущую семью от возможных нестыковок в жизнеутверждающих отношениях, создает возможность ближайшему окружению увидеть реальные возможности брачующихся родов и т.д. С другой стороны, при всей вариабельности по странам и народам, смысл сватовства есть всегда завершение в процессе выбора брачного партнера, оформленного обычаям.

Еще сравнительно недавно, в советские годы, в Азербайджане перед тем как сыграть свадьбу, проходил цикл церемоний, проявляющийся в организации малого и большого сватовства невесты. Малое сватовство имеет своей целью подготовить к согласию на будущее обручение. Так встречаются самые уважаемые женщины двух родов (со стороны предполагаемого жениха и его невесты), чтобы обсудить варианты будущих действий и выяснить примерные возможности сторон. Но вот оказия, даже если решение в совете уважаемых женщин найдено и все согласны на продолжение церемоний сватовства, то на последующем совете, состоящем уже только из мужчин, отец предполагаемой невесты далеко не всегда «должен» давать согласие на брак своей дочери. В этом случае церемония малого сватовства начинает набирать «накал страстей» в отношении ценностного статуса невесты.

На большом сватовстве в атмосфере встречи родственников жениха и невесты вопрос уже ставится ребром: глава родственников жениха должен ответить – дает ли согласие отец на этот брак? (!). Мнение невесты и ее матери не учитывается. В случае получения согласия, церемония сватовства переходит в следующую стадию, т.н. малого обручения. Обручение вносит много символики, которая начинает представлять смысл будущей жизни невесты в браке. Родственники жениха с символическими подарками (печеными сладостями, кольцом, платком), заявляются в дом девушки, чтобы она все-

го лишь только надкусила (или попробовала), все сладости. Самое интересное, что потом именно эти «надкусанные» сладости – родственники жениха уносят с собой. Символ сладостей на малом обручении сакрален. Сладости, как символ будущей сладкой жизни, воплощает в реальность именно девушка, т.к. только женщина становится силой, способной возродить к жизни все, что заповедано ей свыше. И этот принцип в той или иной степени отражен в символической театральности церемонии малого обручения.

Понятно, что сегодня подобные вещи – это отголоски прошлого. Институт брака не может не отражать существенные изменения, происходящие в обществе и, в свою очередь, сам воздействует на общество, на формирование личности человека, его ценностных установок.

В сельских местностях в постсоветский период возникли существенные сложности с теми молодыми людьми, которые уехали на заработки за рубеж. Женатые, практически, бросают своих жен и семью на произвол судьбы. Но там, обустроив свою жизнь и работу заново, они женятся на девушке из другой страны, получают гражданство, пользуются благами цивилизации и, конечно, уже не хотят возвращаться туда, откуда они сами родом. Социально-экономический фактор, в большинстве случаев, является здесь главным составляющим, обуславливающим жестокий разрыв с корнями своего рода. Как и везде, отсутствие должной мировоззренческой направленности на утверждение традиционных нравственных принципов в деревенской среде в дальнейшем провоцирует безответственное отношение к сохранению семьи. Этот процесс не находится в прямой зависимости от материальных, финансовых сфер, хотя внешне «привязан» к ним. Моральный кодекс строителя коммунизма и мусируемая советскими съездами тема гармонически развитой личности «канули в лету» в своей бесперспективности в организации процесса социализации института брака, а новые нравственные принципы каждый выбирает по своему усмотрению.

В современном Азербайджане брак с иностранными гражданами (ФРГ, России, Грузии, Турции и т.д.) стал реальностью. Тогда как несколько десятилетий назад, в атмосфере тоталитарного государства, он имел серьезные препоны для своей реализации. С другой стороны, вестернизированный тип браков твердо занял свои позиции в Азербайджане с наблюдающейся экспонентой «сползания» молодежных сексуальных контактов на увеличение числа добрачных связей.росло количество гражданских браков и число детей, рожденных вне брака. Дети, рожденные в родственных браках, несут заболевания патологического гена (талассемия, гемофилия, фенилкетонурия и т.д.). На Западе и в США вопросы организации семьи связаны с контактами у семейного психолога, тогда как на постсоветском пространстве – это еще редкость.

Пониманию института брака в социализации молодежи в странах СНГ не уделяется широкого пропагандистского внимания. Ответственные требования, которые предъявляет жизнь тем, кто собирается вступать в брак, недостаточно освещены с точки зрения факторов совести и любви.

Семейная жизнь – это высокая ответственность перед взращиванием будущего поколения, терпеливого воспитания в нем нравственных принципов. Однако доминирующая установка на прагматизм межличностных отношений в семье формирует в сознании подрастающего поколения фактор пользования человеком как рабом, машиной, роботом, не чувствуя при этом никаких угрызений совести. Мощная реклама вестерных звезд, их брачных шоу, финансовых скандалов, громких бракоразводных процессов и проч. создает нравственный имидж жизненных приоритетов. Брак по расчету становится главной пружиной, обуславливающей коренную трансформацию института семьи и сопутствующий ей демографический кризис рождаемости.

Указом Президента Азербайджана И.Алиева от 06.02.2006 г. организован Госкомитет по проблемам семьи, женщин и детей, - орган власти, проводящий государствен-

ную политику в семейной сфере. В Азербайджане запрещена регистрация доменов с гей-тематикой. Подобные домены внесены в «черный список» Intrans – администратора компаний, соответственно запрещен показ ЛГБТ (лесбиянок, геев, бисексуалов, трансвеститов) по каналам телевидения и рекламы в массовой культуре однополых браков. Такое отношение в Азербайджане к секс-меньшинствам не осталось в западных СМИ без внимания. И под пристальным окуляром ILGA – Еуропа определен тип отношения к геям в Азербайджане, где еще сильны традиционные устои, вызывающие нетерпимость, язык ненависти, отсутствие убежищ для геев от окружающего насилия, повышен уровня криминализованных разборок.

Институт брака и семьи в Азербайджане переживает те же проблемы, которые встали перед странами СНГ в постсоветский период. Страна поднимается на уровень высокого материального благосостояния, создан архитектурный имидж богатого нефтедобывающего государства. Но вопросы социально-культурного развития нации есть длительный и сложный процесс становления национальной самобытности и пропаганды высоких моральных ценностей традиционного Ислама в пространстве светского и демократического государства. Проходя сквозь призму шквального распространения неолиберальных ценностей западной культуры, институт брака в Азербайджане, в целом, сохраняет приверженность национально-духовным ценностям, в силу чего именно в границах института брака формируются правовые и моральные нормы, определяющие санкции, направленные на поддержание семьи как фундаментальной социальной общности.

Литература:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Брачный_союз
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Неолиберализм>
3. Миллер Дж. Будьте жестокими! Интеллектуальная биография Мишеля Фуко // Логос. - 2002. - № 5-6. - С. 331—381.

Велиев Г.Н.
доктор философских наук
ведущий научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
q.veliev@protonmail.com

ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ И СОЦИОЛОГИИ *(Методологический анализ)*

Аннотация. В рассматриваемой статье автор анализирует современное состояние разработки проблемы личности в психологической и социологической литературе, и приходит к выводу, что смысловые оттенки, вносимые каждым новым определением, дают возможность глубже понять и разобраться в тайнах этого явления. Автор исходит из того положения, что личность есть синтез всех характеристик индивида в единую уникальную структуру, которая определяется и изменяется в результате адаптации к постоянно меняющимся условиям социальной среды. Поэтому на данном этапе развития психологии и социологии возникла необходимость раскрыть объективные основания тех интегральных особенностей, которые характеризуют человека и как индивидуальность, и как личность.

Annotasiya. Məqalədə müəllif şəxsiyyət probleminin müasir tədqiqatlarında psixoloji və sosioloji əsaslarını analiz edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, şəxsiyyətlə bağlı hər bir yeni məna kəsb edən anlayış şəxsiyyətin təbiətini daha da dərinlən araşdırmağa və onun təbiətindəki sirləri açmağa imkan yaradır. Müəllifin fikrinə görə şəxsiyyət bir sıra fərd xarakteristikaların sintezi kimi çıxış edir. Onun unikal strukturu inkişafda olan və dəyişən sosial mühit ilə müəyyənləşir. Məhz bu səbəbdən, müasir psixologiya və sosiologiya elmlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şəxsiyyət ilə bağlı inteqral xüsusiyyətləri, insanı bir fərd və ya bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edən cəhətləri tədqiq etməkdir.

Ключевые слова: «личность», «характеристика», «адаптация», «индивидуальность», «социальная среда», «интегральные особенности».

* * *

Изучение личности всегда было и продолжает оставаться для философов и психологов одной из самых трудных проблем. В сущности, все философские и психологические знания вносят свой вклад в понимание личности, свой вклад в вопросы о том, что ее формирует, почему существуют индивидуальные различия, как происходит развитие и изменение личности на протяжении жизни человека. Тот факт, что большинство направлений в философии, социологии и психологии лишь в минимальной мере включены в состав современных теорий личности, является доказательством того, что научная теория личности еще не создана. В результате этого отсутствует единый взгляд среди исследователей не только на теорию личности, но и на само ее определение. Это положение подтверждается тем, например, что еще в середине XX века, психолог

Г. Олпорт насчитал около 50 определений личности, взятых из философии, социологии, психологии, теологии, педагогики и юриспруденции. Такое же разнообразие определений может быть обнаружено и в более современных исследованиях (11,136).

Наиболее примечательные отличия объектов данного обзора от более ранних работ заключаются в том, что акцент ставится на сложность или уникальность структуры личности (в противоположность немногим определениям, говорящим просто о комплексе свойств), который для них характерен. Вот некоторые примеры определения личности из приводимых Л. Раннокорт: «Под личностью понимается совокупность тех относительно устойчивых свойств и склонностей индивида, которые отличают его от других»; «Можно прийти к заключению, что личность – это комплексная гипотетиче-

ская конструкция: гипотетическая потому, что мы создаем ее на основании наблюдений за поведением индивида, а комплексная в силу предположения о том, что она состоит из более частных составляющих – свойств, потребностей, Я, эго, суперэго и т.д.»; «Личность может быть определением как комбинации всех относительно устойчивых индивидуальных различий, поддающихся измерению».

Приведенные дефиниции позволяют провести сравнительный анализ научных исследований по проблеме личности середины XX века - начало XXI века и определить современное состояние ее разработки. В этой связи необходимо отметить, что разнообразие определений личности, существующее в современной науке среди философов, психологов и социологов не только не усложнило решение данной проблемы, но напротив, привело к выявлению ее новых аспектов. Смысловые оттенки, вносимые каждым новым определением, дают возможность глубже понять и разобраться в тайнах этого явления. С этой точки зрения, личность следует рассматривать с разных, иногда противоречащих друг другу композиций (1,69).

Общая идея заключается в том, что проблема личности может быть рассмотрена исходя из различных предпосылок. Более того, эти различия определения личности могут быть оценены через возможность с их помощью предсказывать, понимать феномен и управлять им. Исходя из сказанного, можно утверждать, что ни одно определение не может дать полного представления о личности, но каждое из них выявляет определенные стороны явления. Поэтому использование множества разнообразных определений расширяет и углубляет наше понимание проблемы личности.

В этой связи следует заметить, что большинство исследователей соглашаются с тем, что различные подходы способствуют целостному пониманию проблемы личности, однако определения, используемые ими на практике, включают не все из приведенных выше аспектов. Наша задача же заключа-

ется в том, чтобы дать полное определение личности и представить адекватные характеристики, необходимые для ведения плодотворной научной дискуссии по данной проблеме. Мы исходим из того, что личность есть синтез всех характеристик индивида в результате адаптации к постоянно меняющейся социальной среде (3, 19). Вместе с тем, рассмотрение частичных процессов в структуре личности возможно, однако большинство исследователей отрицают правомерность такого подхода; но, по их мнению, сущностью личности является структура характеристик внутри уникального целого.

Сколько бы не существовало общих законов реагирования человека на ту или иную ситуацию, это не может привести к адекватному пониманию личности. Главным здесь является уникальность индивида. Индивидуальный стиль поведения это то, что не может быть описано традиционным перечислением общих характеристик и который сохраняется при всем разнообразии форм выражения.

Объектами изучения личности являются индивидуальные различия во всевозможных качествах индивида, генетических детерминантах и факторов социальной среды, а также поведения на различных уровнях. Таким образом, в процессе изучения личности возникает необходимость учитывать все уровни поведения и фиксировать природу их сложного взаимодействия. Видение и учет целостного человека, целостной личности позволяет разработку новых подходов, и в частности, является окончательной и важной целью. Однако само существование такой цельности требует междисциплинарного подхода к её современному исследованию. Несомненно, что человек часто интегрально (адекватно) реагирует на ситуацию, но, несомненно также и то, что иногда отклик на ситуацию исходит лишь от специфической особенности человека.

Таким образом, исходя из вышесказанного, следует отметить, что:

- Существует много подходов и определений понятия личности, каждое из которых делает акцент на различных сторонах личностного развития;

- Применение для всех существующих на сегодня определений личности практически не достижимо, но могут быть выработаны критерии, которые способны более достоверно учитывать целостную сущность человека (все аспекты личности должны быть отмечены и рассмотрены), изменчивость (несмотря на наследственность, личность отличается постоянно проявляющейся адаптацией), структурированность и организованность (личность не является обычным состоянием изолированных и легко выделяющихся характеристик), уникальность (ни один человек полностью не схож с другим);

- Независимо от определений, личность – это весьма выраженный феномен. Он не только выражается в том, как человек ведет себя или что он чувствует при межличностном общении, но и определяет характерный индивидуальный стиль поведения в широком спектре ситуаций;

- На сегодняшний день существует два основных подхода в описании личности – использование личностных качеств и технологии;

Личностное качество – это длительно существующая и стабильная черта, проявляющаяся в большом разнообразии ситуаций. Свойства личности могут проявляться на разных уровнях, которые необходимо различать. Что касается типологии личности, то принадлежность человека к тому или иному типу личности носит относительный характер. В современных исследованиях психологические типы рассматриваются как группы индивидов, объединенные по нескольким непрерывно изменяющимся параметрам (4, 98). Исследование психологии личности в настоящее время находится на том этапе своего развития, когда возникла необходимость перехода от аналитического изучения отдельных психических процессов, свойств и состояний к синтезу накопленных данных, к

раскрытию интегральных качеств, к пониманию его как целостности.

При этом в изучении человека как целого наметились различные пути. В одних случаях предпринимаются попытки психические свойства и процессы, которые прежде изучались изолированно, рассмотреть в их взаимосвязях, т.е. представить их как единую систему. В роли целого здесь выступает индивид; его психологические качества рассматриваются в единстве с биологическими и социальными (7,96). В других – акцент делается на сравнительном изучении психологических особенностей каждого из них. Главной здесь по преимуществу является проблема психологии индивидуальности. И, наконец, в своем завершающем варианте подход к выявлению интегральных качеств человека нацелен на изучение личности (5,128). Таким образом, когда речь идет о человеке как целостности, следует иметь в виду разные ее аспекты: в одних случаях – индивид, в других – индивидуальность, в-третьих – личность. Ясно, что все эти аспекты взаимосвязаны, но не тождественны.

На современном этапе развития психологической науки возникла необходимость вскрыть объективные основания тех интегральных психологических свойств, которые характеризуют человека как индивида, как индивидуальность и как личность. Понятие личности относится к определенным свойствам, принадлежащим индивиду. При этом имеется в виду и своеобразие, уникальность индивида, т.е. индивидуальность. Однако понятие «индивид», «индивидуальность» и «личность», хотя и близки по объему, но не отождествлены по содержанию. Каждое из этих понятий раскрывает специфическую сторону индивидуального бытия человека.

Когда речь идет о психологическом обмене личности, то обычно в его описании включаются в той или иной связи сенсорно-перцептивные, интеллектуальные, эмоциональные, лексические, волевые и проч. характеристики индивида в их своеобразии. То есть, раскрывая психологический облик лич-

ности, мы так или иначе используем данные о психологических функциях, процессах и состояниях, полученные при изучении конкретного индивида. Однако попытки разработать психологическую теорию личности на базе только этих данных оказываются недостаточными. Сложить из них, как бы детально они не были описаны, целостное представление о личности не получится. Для разработки такой теории необходим переход к другому плану рассмотрения индивида, а именно, выявлению таких его свойств, качеств, которые обеспечивают интеграцию всех остальных его характеристик, т.е. выступают в роли системообразующих.

В современной психологии сформировался ряд школ и направлений, в которых на базе системной методологии, исследуют в разных аспектах психологические свойства индивида как личности, его личностные свойства. В одних направлениях личность рассматривается в связи с анализом ее деятельности; в других, центральное место занимает изучение субъективно-личностных отношений. (Наметилось также направление, исследующее личность в связи с анализом процессов ее общения).

Несмотря на различие планов анализа в изучении личности, все перечисленные подходы выделяют в качестве главной характеристики личности ее направленность. В разных концепциях эта характеристика раскрывается по-разному: «динамическая тенденция» (С.Л.Рубенштейн), «смыслообразующий мотив» (А.Н.Леонтьев), «доминирующее отношение» (В.Н.Мясищев), «основная жизненная направленность» (Б.Г. Ананьев), «динамическая организация сущностных сил человека» (А.С.Прангишвили) и т.д. Но как бы эта характеристика личности не раскрывалась, во всех концепциях ей придается ведущее значение (8, 39). Оно так или иначе выявляется в изучении всей системы психологических свойств (качеств) и состояний личности: потребностей, интересов, склонностей, мотивационной сферы, идеалов, ценностных ориентаций убеждений, способностей, одаренности, волевых, эмоциональных, интеллектуальных свойств, характера и т.д.

Таким образом, направленность личности выступает как системообразующее качество, определяющее ее психологический склад. Однако остается без ответа вопрос о том, что является основанием этого системообразующего качества? Какие объективные детерминанты определяют его формирование и развитие? В силу каких причин у того или иного индивида складывается определенная направленность и в силу каких причин (и при каких обстоятельствах) она изменяется?

Многочисленные попытки ответить на эти вопросы на основе изучения индивида, вывести психологические свойства личности человека из его природы не увенчались успехом. Направленность, как и все другие свойства личности не могут быть раскрыты как функциональные, ни тем более как материально структурные свойства (11, 59). Для ответа на указанные выше вопросы было бы целесообразным обратиться к марксистской методологии анализа психических процессов, согласно которой, личность со всей ее уникальностью есть социальное качество индивида и поэтому она может быть понята только в процессе рассмотрения жизни индивида в обществе. Только отношения «индивид-общество» позволит раскрыть основания свойств человека как личности.

Подход к изучению этого отношения, распространенный в западной психологии, можно оценить как натуралистический (12,46). Основание личности, а также ее социально-психологические характеристики западные психологи пытаются искать в собственных свойствах индивида, присущих ему естественным образом. Связь «индивид-общество», как главный методологический принцип анализа личностных качеств, по существу, ничем не отличается от связи «организм-среда». Здесь существуют те же законы и те же принципы: адаптации, уравнивания, подкрепление, реагирование, мотивации и т.д. Наиболее широко в американской психологии распространено представление о легкости как устойчивых формах поведения и способах мышления, которые определяют приспособления индивида к внешней среде. Однако, при таком подходе специфика социальной жизни индивида иска-

жается, социальные детерминанты сводятся к стимулам, вызывающим те или иные реакции индивида, проблема его социальной активности полностью снимается. Более того, этот подход утверждает противопоставление индивида и общества. Аналогичным образом рассматривается также классический объект социальной психологии – т.н. малая группа (14,36).

Таким образом, в исследованиях и социального поведения индивида, и малой группы просматривается схема «организм-среда». По существу мало что изменяется, если слово «организм» заменяется словом «личность» или «группа», а к слову «среда» прибавляется определение «социальная». Хотя во многих западных психологических исследованиях получены интересные результаты и разработаны достаточно строгие методы экспериментирования, теоретические концепции, базирующиеся на схеме «организм-среда», не раскрывают действительных объективных оснований изучаемых феноменов. Исследования личности и в психологическом, и в философском, и в социологическом аспектах требуют научного понимания того, что такое общество. То, на какое понимание общества опирается психология, и определяет ее подход к анализу легкости.

Чтобы понять основания, на которых формируются те или иные свойства личности, необходимо рассмотреть ее жизнь в обществе, ее деятельность в системе общественных отношений. Эти отношения выражаются, прежде всего, в том, в какие общности в силу объективных причин включается в процесс своей жизни тот или иной конкретный индивид. В конечном счете, его личностные свойства формируются и развиваются в зависимости от его принадлежности к определенной нации, этнической группе, профессиональной сфере, семье, от определенного исторически сложившегося типа, от образования, полученного в средней и в высшей школе (10,88).

Включенность индивида в те или иные общности определяет содержание и характер выполняемых им деятельностей, круг и способы общения с другими людьми, т.е. особен-

ностей его социального бытия, его образ жизни. Но образ жизни общества в целом, а также тех или иных общностей людей и отдельных индивидов определяется исторически развивающейся системой общественных отношений. Поэтому в ходе его изучения должна быть раскрыта специфика проявлений той или иной системы общественных отношений, которое характеризует данное общество на данной ступени его развития. Однако эту задачу психологическая наука может решить только совместно с социологией. Чтобы понять закономерности формирования и развития личности и ее психологии, также как и социально-психологических явлений, возникающих в группах, нужно, прежде всего, произвести анализ особенностей социального бытия этой личности, т.е. ее образ жизни.

Однако неверно представлять себе дело так, что образ жизни индивида точно и однозначно копирует образ жизни общества или тех или иных общностей людей. Характерный, присущий данному обществу образ жизни, выражается в огромной массе индивидуальных вариантов. Эти варианты в значительной степени зависят от того, в какие общности людей и каким образом включается тот или иной конкретный индивид.

Таким образом, в роли реального основания всех тех свойств, которые характеризуют индивида как личность, выступает система социальных отношений. Именно ее развитием определяются мотивы поведения индивида, цели, которые он ставит, его установки, идеалы, стремления и т.д.

Изучение объективных закономерностей развития социальных отношений – это, прежде всего, задача таких общественных наук как история, философия, экономическая теория, социология. Чтобы понять основания тех или иных психологических свойств людей, психология должна опираться на результаты, получаемые этими науками, ибо без такой опоры она не может получить какие-либо объективные результаты. Вместе с тем психологические исследования могут существенно дополнить раскрываемую общественными науками конкретную картину жизни общества. В этом плане психоло-

гическая наука выступает как ответвление и логическое продолжение предмета социологии.

Литература:

1. Алиева К.Р. Психология развития творческого потенциала личности. СПб. 2009 г. 23 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология. М. МГУ, 1980 г.- 416 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология легкости М. 1980 г.-180 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания М. 1977 г., с. 212
5. Азимова Р. Человечествоведение – наука 21 века. В поисках смыслообразующих констант синтеза.
6. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку: Азернешр, 1989 г.- 219 с.
7. Богданов А.В. Психология личностей Л.Н. Гумилева с позицией учения об акцентуациях М. 2001 г. – с. 28.
8. Ибрагимбеков Ф. Избранные научные труды. Баку. Мютарчим, 2017 г.- 512 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М. МГУ, 1975 г.- 240 с.
10. Ломов Б.Ф. Проблема биологического и социального в психологии. Биологическое и социальное в развитии человека. М.1977 г. – 34 с.
11. Платонов К.К. Проблема способностей. М. 1985 г. -165 с.
12. Раппопорт Л. Курс патологии. Справочник, 1958 г. - 474 с.
13. С чего начинается личность. М. Поли. 1983 г.- 360 с.
14. La Piere R.T. Attitudes vs. action. Soc. Forces, 13, 1974, p.230-237.
15. Maslow A.H. Motivation and personality. N.Y., Harper and Row, 1994.
16. Madsen Modern Theories of Motivation. Copenhagen, 1984.
17. James W. The principles of psychology. N.Y., Holt, 1890.

Аббасов И.А.
научный сотрудник
отдела Социологии института Философии НАНА
ilham.partizan@mail.ru

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ-ПАРТИЗАН В БОРЬБЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРОПЫ ВО II МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Аннотация. Статья посвящена архивным поискам документов азербайджанцев -участников движения Сопротивления в Европе (Италии, Словении, Франции и других). Долгое время это участие замалчивалось, азербайджанцы записывались как украинцы (Вилаят Гусейнов), грузины (Таир Исаев), русские (Александр Киринов, Великанов, Американов) или просто кавказцы. Тема, озвученная в статье, будет продолжена в будущем.

Annotasiya. Məqalə Avropa (İtaliya, Sloveniya, Fransa və s.) Müqavimət hərəkatının iştirakçısı olmuş azərbaycanlıların arxiv sənədlərinin axtarışına həsr olunub. Uzun müddət onların iştirakı haqqında susulub, azərbaycanlılar ukraynalı kimi (Vilayət Hüseynov), gürcü kimi (Tahir İsayev), rus kimi (məsələn, Daşdəmir Kərimov Aleksandr Kirinov kimi), ya da ümumilikdə qafqazlı kimi qeyd olunub. Məqalədə irəli sürülmüş mövzu gələcəkdə davam etdiriləcəkdir.

Ключевые слова: «партизаны», «Сопротивление», «Вторая мировая война», «азербайджанцы», «Европа».

Введение

Хотя с момента окончания Второй Мировой войны прошло свыше 70 лет, участие азербайджанцев в движении Сопротивления европейских стран в ней все еще остается малоизученной темой, несмотря на некоторое количество публикаций как академического характера - монографий и статей в научных журналах. Так этой теме уделил целый параграф в своей монографии историк Гараш Мадатов, опубликованной в

1975 году [1,337-371]. В советский период некоторые аспекты деятельности партизан в европейских странах существенно табуировалась - попадание в плен, служба в частях немецкого вермахта, и уже из этих частей - побег к партизанам. Самые известные из азербайджанских партизан – Герой Советского Союза Мехти Гусейнзаде (Михайло) 1918-1944, воевавший на территории Северной Италии и Югославии, и Ахмедия Джабраилов (Ахмед Мишель) 1920-1994, воевавших в составе французских партизан -маки. Кроме них следует отметить такие персоны как Мамед Багиров, Таир Исаев, Вилаят Гусейнов, Таги Алиев, Джавад Хакимли, Рза Оруджев, Али Бабаев, братья Михай, Шахбаба Меджидов, Азер Амирханов, Кадир Искандеров, Даниял Абдуллаев, Джалил Рафиев, Алииса Гасымов и другие. Мехти Гусейнзаде единственный из свыше 6.000 советских партизан, воевавших в Югославии, награжденный самым высоким званием в СССР- Герой Советского Союза. Примечательно, что самая первая статья о нем – некролог в газете словенского Сопротивления - «Партизанский дневник», была опубликована в ноябре 1944, где Мехти называется героем и перечисляются некоторые из его операций в тылу врага. (2).

На Родине информация о нем накапливалась с 1946 года, и в 1951 году писатели Гасан Сеидбейли и Имран Касумов приступили к написанию книги о его подвигах - «На дальних берегах», впервые опубликованной в 1954 году. По ее мотивам в 1958 году был снят одноименный художественный фильм. В 1970 году московский историк М.Семиряга опубликовал монографию «Советские люди в европейском Сопротивлении» (3), в которой он рассматривал деятельность советских партизан и подпольщиков за рубежом. Нашему Мехти (Михайло) он уделил одно предложение: "Некоторое время в бригаде сражался диверсант - разведчик, посмертно удостоенный звания Героя Советского Союза, Мехти Гусейнзаде".(стр. 128). Семиряга игнорировал информацию газеты «Партизанский дневник». 12 апреля 1957 года «Правда» вышла с ин-

формацией о присвоении М. Гусейнзаде звания Героя Советского Союза, не опубликовав его фотографию. На тот период всего три советских партизана (из числа воевавших за рубежами СССР) были награждены этим званием: М. Гусейнзаде в 1957 г., Федор Полетаев (воевал в Италии) - в 1962, и Василий Порик (Франция) - в 1964 г. В 1990 к этим фамилиям добавилась еще одна - Форе Мосулишвили. Семиряга дал подробные сведения о Полетаеве [3, 210-211] и Порике [3, 176-178], об их жизненном пути, использовал фотографии обоих партизан. Но в отношении Михайло проф.Семиряга не привел никаких цитат или выдержек из документов. В 1980 Семиряга в соавторстве стал автором сценария документального фильма «Солдаты Сопротивления», в котором абсолютно не упомянут ни один из нескольких сотен азербайджанцев - участников Сопротивления.

В начале второго десятилетия XXI века итальянский исследователь М. Талалай издал две книги об участии азербайджанцев в Итальянском Сопротивлении. (4) К сожалению, книга, изданная на итальянском языке «С Кавказа на Апеннины. Азербайджанцы в итальянском Сопротивлении», не известна азербайджанскому читателю: она не опубликована ни на азербайджанском, ни на русском языках. В ней повествуется о героизме Мехти Гусейнзаде, Мамеда Багирова, Таира Исаева (Серафино), Мамед Халилов (Лучано) и других наших земляков, воевавших на итальянской земле против фашизма. Из аннотации книги: «Вклад азербайджанцев в разгром фашизма был весомым: из всего населения, насчитывавшего в 1941 году 3,4 миллиона человек, 681 тысяча приняла участие в боевых действиях, а триста тысяч из них погибли. Более пяти тысяч советских партизан воевали вместе с итальянцами в рядах Движения Сопротивления, несколько сотен из них были азербайджанцами. С помощью публикуемых впервые документов и фотографий, книга рассказывает об их судьбах, сопровождая их в пути от Кавказа до Аппеннин».

Другой герой партизанского сопротивления Мамед Багиров - единственный из 5.100 советских партизан, воевавших в Италии, который получал военную пенсию от Итальянской Республики. Уроженец села Баскал Исмаилинского района после окончания военного училища был направлен на Западный фронт в 733-й артиллерийский полк, 317-й стрелковой дивизии 57-й Армии. В мае 1942 года в боях на территории Харьковской области М. Багиров получил ранение и попал в плен. В марте 1943 года он с эшелоном пленных был отправлен в Австрию. Здесь, в филиале концлагеря «Маутхаузен» - «Кузен-2», М. Багирова был определен на хозяйственные работы. Весной 1944-го, воспользовавшись тем, что вблизи не было немецких конвоиров, на конной арбе он бежал в северную Италию. В качестве пулеметчика М. Багиров воевал в партизанском отряде имени Чинно Боззи 22-й бригады, а затем в составе отряда «УбальдоФантаци».

Осенью 1978 года по приглашению итальянских боевых друзей Мамед Багиров посетил Италию, где был принят президентом Сандро Пертини, и ему была вручена медаль «Звезда Гарибальди» и другие итальянские награды. В сентябре 1997 президент Азербайджана Гейдар Алиев посетил с официальным визитом Италию. В составе делегации был и М. Багиров.

Необычна судьба другого итальянского партизана Таира Исрафилоглы Исаева, известного боевым товарищам по прозвищам Серафино и Тененто Руссо. Он бежал из плена, долго скитался по северной Италии и наконец, попал в партизанский отряд бригады Фиамо Верди (Зеленое Пламя) близ города Бергамо. Участвовал в знаменитом Миланском восстании в апреле 1945 года. После войны вернулся в Советский Союз, жил в городе Рустави, Грузия. В 1964 году установил контакт с боевыми друзьями из итальянского Сопротивления. В апреле 1967 года по приглашению итальянской стороны посетил Италию, побывал в Милане, Бергамо. Встречался с главой компартии Италии Луиджи Лонго.

В 1973 году Таир Исаев принял участие в съемках документального фильма «Капитано Руссо».

Описание фильма: Пантеон славы в г.Понтальо (Северная Италия), вид склепа, в котором были захоронены останки тринадцати героев.

Мемориальная табличка похороненного в склепе советского капитана Гасана Камалова (1916-1945гг.).

Кузнец из Рустави Таир Исаев во дворе завода рассказывает о Г.Камалове. Т.Исаев в орденах сидит за столом, рассказывает о том, как он воевал в одной партизанской дивизии с Г.Камаловым в г.Бергамо.

Зима, поезд едет по железной дороге.

Журналист из Азербайджана А.Саркисов сидит за столом в своем рабочем кабинете, рассказывает о письмах от бойца итальянского сопротивления Т.Исаева.

Письма А.Саркисову от людей, знавших Г.Камалова.

Страницы из итальянских газет со статьями о Г.Камалове.

Очерк А.Саркисова в азербайджанской газете «Коммунист».

Азербайджан, г. Баку, автомобили, рейсовые автобусы едут по улице в центре города. 6

Через год был снят киноочерк уже о самом Исаеве «Тогда его звали Серафино». В ходе исследования удалось найти копию документального фильма «Тогда его звали Серафино» 1974, оцифровать его и выложить на видеохостинг Ю-Туб.

Вместе с Т. Исаевым воевал Насиб Абдуллаев, о боевой деятельности которого есть документ из АНПИ (Национальная Ассоциация Партизан Италии) за 1966 год.

Среди тех, кто воевал с Мехти Гусейнзаде, можно особо отметить Таги Алиева, погибшего 4 апреля 1945, и похороненного под именем Толя в поселке Ренче, близ города Ново-Горица. К сожалению, его имя коверкают и пишут как Али Толиев (7)

Выдержки из книги: Ciril Zupanc. Mihajlo, obveščevalec in diverzant IX korpusa. - Nova Gorica: Goriškimuzej, 2007. - S. 8-20. - ISBN 9616201328, 9789616201322 :

... Je pa Mihajlo prekokurirjev P-15 (kurirskepostaje) in P-13 navezalstike z Južnoprиморskim odredom, ki je prevzemalpribežnike.(S. 8)

В начале марта 1944 года бригада имени Градник действовала уже в Церклянском регионе и, поэтому, по крайней мере временно, не могла принимать перебежчиков. В этот период Михайло через курьеров P-15 и P-13 поддерживал связь с Южноприморским партизанским отрядом, который и принимал пополнение).

... Maja 1944 sta žeteso sodelovalazborci Minersko-sabotažne govoda (MSV) Južnoprиморske gaodreda. One sposabljali so železiškoprogo Divača – Sežana – Trst in nanjeji ztrajalivlake.

В мае 1944 года группа Михайло уже работала в тесном сотрудничестве с боевиками минерско-диверсионного взвода (Minersko-sabotažne govoda - MSV) Южноприморского отряда. Они совершали диверсии на железной дороге Дивача — Сежана — Триест, уничтожая поезда противника).

...V poletju 1944 se je Mihajlova diverzant skasku pinakar precej spremenila. Prišlastadva Azerbajdžanca.Saša in Tole. Saša je bilkapetan v Rdečearmadi. AlijaTolijev – Tole je bilvojak v Rdečearmadi. Oba stabilapre bež nikaiznemškevojske. Prišel je tudi Fric, ki je bil podporočnik v nemškimornarici. Doma je biliz Šlezije. Iskazali so se zapogumne in uspeš nediverzante".

(Летом 1944 года диверсионная группа Михайла значительно изменилась. Пришли двое азербайджанцев, Саша и Толя. Саша был капитаном Красной Армии. Али Толеев был солдатом в Красной Армии. Оба перебежали из германской армии. В группу пришел также Фриц, который был подпоручиком в немецком флоте. Родом был из Силезии. Проявили себя мужественными и успешными диверсантами).

...Izhodi ščnibaziza Mihajlo vodiv erzant skoskupinostabili v Vitovljah in v Renčah. Tusta bil itudieta pnikuhinji in borci so se čutili do kajvarne. (Конспиративные базы для диверсионной группы Михайла были в селах Витовле и Ренче.Здесь бойцы чувствовали себя вполне безопасно).

...Ivan Sulič – Carje bil komandir biljenskeinkasneje korpus nesabotažne skupine. S to skupino so Mihajlo in njegovinaj večsodelovali. Nihovo operativ noobmočje je bilood Gorice do Tržiča (Monfalcone) (прим. *6) (S. 12) (Иван Сулич - Царь был командиром бильской, а позднее диверсионно-разведывательной группы корпуса. С этой группой Михайло сотрудничал наиболее тесно. Его оперативный район был от Горицы до Тржича (Монфальконе, словен.Tržič)

*6 – Drago Vresnik. Druga brigade Vojske državnevarnost i - Narodneobrambe. - Ljubljana :RKZRVS Slovenije, 1987.

...Dušan Munih – Darko in Ivan Sulič – Car stapa dla kotvodilnadiverzanta v IX. Korpusu. Kmalu povojni stabilaproglašen aza narodna heroja.Tudi Mihajlo s je upravi čenozaslužil ta naslov. (Душан Муних- Даркои Иван Сулич-Царь погибли, будучи командирами диверсантов в IX-м корпусе. Вскоре после войны обоим посмертно было присвоено звание Народного героя. Михайло также по праву заслужил это звание. (С. 12)

Для сведения: Dušan Munih – Darko (Муних, Душан) (1924-1945) jebil komandant Varnostno-diverzantski hskupinv Trstu. Mihajlo je tudi z nimkoristno in uspešnosodeloval. (S. 11).

Душан Муних, партизанские псевдонимы Дарко и Войко (Войко), командир разведывательно-диверсионных групп в Триесте, погиб в 10 января 1945 года. Михайло с ним полезно сотрудничал (С. 11)

Выдержка из книги:Vid Vremec, Raul Šišковиč, Jože Ноčevар. SlovenskaIstra v boju za svobodo. - Koper: Založba Lipa, 1998. - S. 674-677.:

Osrednji in na jboljezakamufliran bunker je bil v hlevuobhišiš. 89 sredi Boršta. vseskupaj pa je varoval oše

zaprtodvoriš čepredmorebitni mipodledi s ceste. Nadbunkerjem je stopicala živina in mirnopre vžekovala, vhodvanj pa je bilask rbnoprek ritaloputa v tleh. Zaživino je rednosk rbelgospodar Mihael Pataros in hkratitu dipokrival vhod v bunker. V tem bunkerju je torejdelala in prebivala partizanska skupina štrihčlanov pod vodstvom Dušana Muniha – Darkoali Vojka, kakor so gapoznali prebivalci Boršta, kadar se je z rusko brzostrelkovrtel med njimi, sicer pa je bilkomandant Tržaškega bataljona varnostnokov. Drugitrije so biliradiotelegafisti, in šedomaćiniz Boršta Danilo Petaros-Lijak, sin MihaelaPatarosa, v čigarhiši je bil bunker. Gaetano Collotti. S temi in šeneka terimid rugimi podatki je Collottipridrl Borštze 8.01.1945...

...Skozi Doberdob so 30.oktobraprišli v Renče, kjer so se srečali s Carevo diversantsko Skupino. Lepo so se odpočili in se veseli liuspeha. Dogovorili so se, da bi bilo koristno, ko bi se Mihailo vaskupinaprikl jučila Carjevimi sabotаж nimskupinam. Zato je bilotrebaitina Obveš čevalni korpusni center, kjer bi se bolj konkret nodogovorili o tejspromembi. Tudisefruske vojnemisije bi pri tem imelbesedo.Treba je biloiti v Vitovje, skozi Rijavce in Trnovo v Čepovan, kjer se je tisted nizadrževal stab Korpusa.

(30 октября 1944 года, после проведенной акции в Монфальконе, группа Михайло преодолела путь через Добердоб (итал. Добердо-дель-Лаго, слов.- Doberdob) и прибыла в село Ренче (Renče), где встретилась с диверсионной группой «Царя». В результате встречи пришли к соглашению, что группе Михайло во взаимных интересах было бы полезно присоединиться к группе «Царя». Для решения этого вопроса была нужна санкция разведцентра 9-го корпуса и представителя советской военной миссии. Маршрут движения в штаб корпуса пролегал через села Витовле (Vitovlje) и Трново. Конечной точкой был Чепован (Čepovan).

30 октября, в ходе встречи «Михайла» с «Царем» в селе Ренче (Renče) был предварительно согласован вопрос о целесообразности присоединения советской диверсионной группы к группе «Царя». Для окончательного решения вопроса требо-

валось согласование с представителем советской военной миссии и получение санкции штаба 9-го корпуса. Дорога пролегла через Витовле (Vitovlje) и оттуда через Трново в Чепован, где в те дни находился штаб 9-го корпуса. В путь отправились Иван Сулич (Ivan Sulič — Car), Адам Зорн (Adam Zorn — Kovač), Йордан Горян (Jordan Gorjan) и Михайло, несший тяжелый рюкзак, набитый пачками трофейных лир.

Для сведения: Zorn Adam (partizansko ime Kovač) partizan, Maja 1944 jebildodeljen v sabota ž noskupino IX.korpusa kjerjeo stal vsedo koncavojne. V sabotažnisk upini stad elovalatudi narodna heroja Ivan Sulič-Car in Mehdi Huseynzadeh - Mihajlo iz Azerbajdžana.

(Зорн Адам (партизанское имя Ковач) в мае 1944 года был включен в диверсионную группу IX-го корпуса НОАЮ, где он оставался до конца войны. В группе также действовали народный герой Югославии Иван Сулич - Цар и Мехди Гусейн-заде - Михайло из Азербайджана).

...Kajsej etuzgodilo, nampove Kovačev življenjepis (как все происходило, нам поведала биография Ковача):

Dne 1.novembra 1944 sem bil odstrani Nemcevzajet in sicer: na Vitovljahpri Šempasusem taboril s sabotažno skupi noosmihto varišev.Tabor ilismonane kem hlevu, last gostilne. Nemci so ponoči vas obkolili in s tem tudinavedenihlev.

(С 1 ноября 1944 года я был захвачен немцами, а именно: в селе Витовле возле Шемпаса я в составе диверсионной группы из восьми человек располагались лагерем в хлеву, принадлежащем гостинице. Немцы окружили село ночью и, таким образом, также и хлев).

...Pokušalismose z borboprebiti, ampak zaman. Mihajlo odruske sabotažne in Drejček staro kušala pobegnuti izobroča, pa stabilapred hlevomubita.

(Мы пытались прорваться, но тщетно. Михайло из русской саботажной группы и Дрейчек (Drejček) предприняли попытку вырваться из оцепления, но были убиты перед сараем).

...Dvasta se zarilavseno in Nemcijunisonašli. Kosem ja znahlevuiskal, kje bi se lažjezaril v seno, semskozit rombopadel v hlev k živini, kjer pa so žebili Nemci in so metakoj zajeliter me odpeljalinanji hovokomando v Prekotpri Vidmu.

(Двое из них зарылись в сено и немцы их не нашли. Когда я искал в хлеву возможность лучше укрыться в сене, я через трубу упал в хлев для скота, в котором уже были немцы. Меня сразу взяли в плен и отправили к их команде в Prekot возле Удины).

...To se je zgodilopri Marinčičevih. Kosta Drejček in Mihajlo postopnicahbe žalaizhleva, stajuže tam zadela dvarafalai zbrzostrelke in juubila.

(Когда Дрейчек и Михайло бежали из хлева по лестнице, их убили двумя очередями из пулемета).

To bila okupatorjeva prehranjevalna akcija — goranje. (Это была немецкая реквизиционная акция) (с. 14)

Отрывок из словенской версии перевода статьи в газете «Правда» от 12 апреля 1957 года:

V zacetku novembra 1944 je v vas Vitovlje prislana ropanje nemskae notaiz Gorice. V kratkem spopaduje bil Mihajloubit. (S. 20).

(В начале ноября 1944 года в село Витовле пришло немецкая воинская часть из Гориции. В короткой стычке «Михайло» был убит).

Среди погибших в Италии азербайджанцев особое место занимают несколько человек: два брата, которых итальянцы запомнили как Тошибайо и Нисибяйо Микай. Именно эти люди дали сигнал к началу восстания в местности Санта Мария Капуа Ветере в октябре 1943 года. Они вызвались задержать преследователей и оба погибли за пулеметом.

Два других партизана Азур Американов (1912-23.02.1945) (скорей всего Азер Амирханов или Амирджанов) и Виляят Гусейнов(1917-30.12.1944) погибли неподалеку от города Пьяченца. В честь первого итальянцы называли партизанский отряд бригады Кайо один отряд, т.е. Distaccamento

"Amerkanoff". В честь Вилаята Гусейнова поставлен мраморный обелиск с надписью Партизан Yuseinov Vilayrt 1917-1944.

Архивный документ:

Итальянская армия Освобождения.

Добровольческий отряд свободы 1 дивизия Пьяченца

Командование 2 бригады «Марио Бускони»

Кастель Сан Джованни

20 мая 1945 года

Аз. ССР, Кировабад

Семье павшего Гусейнова Вилаята и для ознакомления Народному Комиссару.

В тяжелой борьбе за освобождение от нацистко-фашистской тирании, отважно сражаясь, погиб 30 декабря 1944 года под Пекорарой /Пьяченца/ русский патриот Гусейнов Вилаят, вступивший в армию с итальянскими патриотами 12 сентября 1944.

Сообщая Вам о вашем горе, желаем вам выразить наше соболезнование. Он почил в мире, брат среди других итальянских братьев, павших от одного и того же свинца.

Новое солнце мира и свободы после этой тяжелой утраты пусть согревает Вас и принесет Вам мир, который принадлежит сильным. Во имя Бога и Италии привествую, прижимая Вас к сердцу.

Командир 2 бригады Гуидо.

Да здравствует Италия!

Да здравствует Россия!

Заключение

По-прежнему данная тема - участие азербайджанцев в движении Сопротивления европейских стран, является очень актуальной и значимой. Проведенные исследования показывают большое количество ранее не известных партизан, чьи

документы хранятся в архивах разных стран - Азербайджан, Россия, Германия, Италия, Словения, Франция и т.д. Так же большой проблемой является то, что во время войны азербайджанцы имели имена и прозвища, переделанные из имен собственных или же искаженных. Например, Дашдемир Керимов стал по официальным документам Александром Кириновым, Авед Мирзоев - Иваном Мироновым, Азер Амирханов - Азуром Американовым, Масимов -Максимовым, Велиханов – Великановым, Урьянов -Ульяновым. Что, конечно же, создает определенные неточности и искажения. Есть проблема в определении национальности отдельных персоналий - уроженец села Шыхли Газахского района Азербайджана Таир Исаев долгое время жил в Рустави (Грузия). Владея итальянским языком, вел обширную переписку с итальянскими товарищами. В настоящее время ряд ученых - историков итальянского Сопротивления (например, доктор истории из г.Бергамо Анжелю Бендотти) записывают его в грузина по национальности, уроженца Рустави. В результате проведенной мной архивной работы, удалось получить его документы, где указаны его место рождения и национальность-азербайджанец из Газахского района Азербайджана.

Примечание

1. Герой Михайло погиб может быть некролог в примечаниях «Блажен тот, кто живет вечно, он может расти и родить».

Негош

2 ноября героически погиб в Витовле тов. Мехти Гусейнов — Михайло. Товарищ Михайло был по национальности Азербайджанец. Родился в Баку 1.1919 года. В 1942 году был взят немцами в плен на Сталинградском фронте как офицер Красной армии. В немецком плену находился больше года. Безжалостный немецкий террор, голод и невыносимые мучения вынудили его вступить в немецкую армию, где он пробыл восемь месяцев. В феврале этого года он перебежал на нашу

сторону. За это время был разведчиком, совершал диверсионные акции, организовывал агитацию среди русских в немецкой армии, был бойцом. За все время службы в народно-освободительной армии проявил себя находчивым разведчиком, умеющим выйти из любой ситуации. Он добывал информацию даже тогда, когда никто этого не ожидал. Как разведчик-диверсант, в акциях против оккупантов был он мастером, своего рода художником. Для него не было ничего невозможного. В качестве пропагандиста в немецких рядах, был он стойким и хитрым, как боец — храбрым, дерзким, неустрашимым и инициативным. Как работник — неутомим, как человек — сильный, спокойный, прилежный и скромный.

Михайло был настоящим патриотом, которому трудно было видеть, как немецкие орды топчут его землю. После того, как немцы вынудили его вступить в их войско, он использовал первый же шанс, чтобы перейти в народно-освободительную армию Югославии, которой отдал все свои силы и способности. Он знал, что, как и его, так и нашу страну угнетает тот же оккупант, тот же враг. Он пошел в бой, как человек, который любит свободу, и за нее ему не жаль отдать свою жизнь. И он сражался как герой. Он был новым человеком, которого взрастил Советский Союз. Это был человек, который стал мастером в битве, и который стал образцом для всех наших солдат. Пять месяцев назад его, как словенского партизана, захватили немцы. Его пытали и принуждали к выдаче информации о наших войсках. Ему резали вены на запястье, но Михайло остался верен, был тверд и ничего не выдал фашистским псам. Ему удалось бежать.

Когда он был окружен в Витовле фашистскими бандитами, то сражался геройски до последнего патрона, хотя был вооружен одним пистолетом. Когда они убили его, уже мертвого изрезали и изувечили.

Дела товарища Михайла никогда не будут забыты. Для иллюстрации приведем его самые важные акции:

В Опчине взорвал зал кинотеатра, при этом было убито 150 офицеров и солдат, а также много раненых. Кроме того, там же взорвал вражеские бункеры и уничтожил два электрических трансформатора. В Триесте взорвал офицерскую столовую, в которой были убиты и ранены 250 немецких офицеров, среди них большое число старших офицеров. В другом случае, взорвал в Триесте 6 воинских казарм, где погибли 350 немецких солдат. В Триесте взорвал две электростанции и здание фашистской газеты «Пикколо», при этих акциях было 33 погибших и 12 раненых. В Триесте уничтожил 4 немецких грузовика и угнал один автомобиль. В Горице взорвал электростанцию и захватил живьем немецкого офицера. Захватил немецкий грузовик с архивными документами и топографическими картами, пишущими машинками и другим имуществом.

Успешно участвовал во многих акциях против немецких патрулей и засад на плато Карст. В результате агитации в немецких войсках Михайло привлек на сторону народно-освободительной армии около 150 русских (прим.: бывших советских военнопленных). В Реке организовал переход из фашистских воинских формирований на нашу сторону около 300 солдат, предварительно перебивших своих офицеров.

Из всего этого явно видно, сколько сделал в нашей армии погибший товарищ Михайло. Около 1.000 фашистских вояк пали от его руки, многие были ранены. В результате его диверсионных акций были уничтожены многие вражеские промышленные объекты, военные укрепления и материалы. В распоряжение нашей армии были переданы большие трофеи. В результате агитационной работы он содействовал созданию народно-освободительного батальона в нашей армии, состоявшего из советских военнопленных. Большой и бесценной была для нас его деятельность. Вдали от своей земли он геройски сражался за свободу всех народов против фашизма. С его смертью бойцы русского батальона утратили великого земляка. 9-й корпус потерял своего первого борца - героя. Его смерть является большой потерей для всего Приморья, в ко-

тором будет жить в веках легенда о его делах и героизме, потому что он любил Словенское Приморье, как свой родной край, и жертвовал за его освобождение свою жизнь.

Его лик всегда будет жить в нашей памяти. Его деятельность нас ободряет, воодушевляет на новую борьбу и подвиги. Михайло и его борьба за свободу народа вошли в разряд наших великих бойцов. Ему не было трудно умереть, потому что он знал, за что сражается. Ему не было трудно умереть, потому что он дождался того дня, когда его Родина - Советский Союз стала свободной, потому что он дождался дня, когда его народная армия подала руку нашей армии, тем солдатам, с которыми он боролся плечом к плечу.

Поручик Митар Райчевич

Литература:

1. Азербайджан в Великой Отечественной Войне / Г. А. Мадатов; ред.: А.З.Багирзаде, И.В.Стригунов; Институт Истории АН Азербайджанской ССР. - Баку: Элм, 1975. 404 с.

2. Partizanski dnevnik № 312, 24 ноября 1944 стр. 3. Погиб герой Михайло

3. М.И.Семиряга. Советские люди в европейском движении Сопротивления. М.: Наука, 1970. 353 с.

4. M.Talalay, Dal Caucasoagli Appennini. Gliazerbaigianinella Resistenzaitaliana. Roma: Sandro Teti, 2013. 128 с. Русские участники Итальянской войны 1943-1945: партизаны, казаки, легионеры. М.: Старая Басманная, 2015. 408 с.

6. Фильм «Капитано Руссо». (1973) Кинодокумент №41767, 2 части,

<https://www.net-film.ru/film - 41767/>

7. Ciril Zupanc. Mihajlo, obveščevalec in diverzant IX. korp usa. — Nova Gorica: Goriški muzej, 2007. 32 стр.

8. ОБД – ЦАМО, ф. 58, оп. А-64238, д. 22, л. 3 (список погибших партизан, места захоронения которых не установлены).

Qəşamoğlu Ə.Q.

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Sosiologiya şöbəsinin

aparıcı elmi işçisi

ahmgmm@gmail.com

SOSIAL-İQTİSADI PROSESLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Аннотация. В статье в качестве первостепенной задачи описывается философская и социологическая сущности социально-экономического процесса. Процесс понимается как необходимое жизнесостояние всякой системы, взятой в ее конкретике. Отмечается, что в исследованиях социально-экономических процессов "социальные" и "экономические" факторы рассматриваются как самостоятельные парадигмы, что приводит зачастую и к односторонним методологическим заключениям. Отсюда, как правило, на подобной основе выводятся и методологически незавершенные основания. Автор полагает, что системный подход в выявлении факторов является наиболее продуктивным. В статье констатируется, что изучение социально-экономических процессов на категориальном уровне не получило должного обобщения. Существует острая необходимость в формировании строгой научной методологии. Представляется, что предлагаемая автором подход «гармоничного пути» обладает значимым теоретико-методологическим ресурсом.

Annotasiya. Məqələdə əvvəlcə sosial-iqtisadi prosesin fəlsəfi, sosioloji mahiyyəti izah edilir. Proses – müəyyən bir sistemin davranışı kimi qəbul edilir. Qeyd edilir ki, indiki vaxtda, bir çox hallarda sosial-iqtisadi proseslər tədqiq edildikdə onu ifadə edən sosial və iqtisadi amillər ayrıca öyrənilir və aparılmış təhlillər əsasında sosial-iqtisadi proses barədə mülahizələr irəli sürülür. Müəllifin fikrincə isə, bu amillər ayrıca yox, onların qarşılıqlı

əlaqədə əmələ gətirdiyi sistem öyrənilərsə, daha düzgün olar. Bu proseslərin formalaşmasında ayrıca olaraq "sosial" yaxud "iqtisadi" amillərə daha çox önəm verilməsinin arzu olunmayan nəticələrə gətirəcəyi elmi olaraq əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, sosial-iqtisadi proseslərin öyrənilməsi hələ kateqorial səviyyədə lazımınca inkişaf etməmişdir. Bu sahədə metodologiyaların daha ciddi, elmi şəkildə formalaşmasına böyük ehtiyac vardır. Müəllifin təklif etdiyi ahəngyol elmi bu sahədə əhəmiyyətli ola bilər.

Açar sözlər: «sosiologiya», «ahəngyol», «sosial», «sosial-iqtisadi», «idarəetmə», «metodologiya».

* * *

Get-gedə qloballaşmaya daha çox məruz qalan cəmiyyətlərdə sosial - iqtisadi proseslər həm məzmunca mürəkkəblənməkdə, həm də sayca artmaqdadır. Hər bir ölkə, cəmiyyət, sosial sistem günü-gündən müxtəlif sosial-iqtisadi proseslərdən daha çox asılı vəziyyətə gəlir. Ona görə də elmin bu sahəyə diqqətini daha çox artırmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Amma aydındır ki, istənilən bir sahədə elmi metodların təkmilləşməsi, elmin inkişafı üçün onun metodoloji bazasının inkişaf etməsi lazımdır.

Metodologiyanın təkmilləşməsi, daha da məzmunlu və uğurlu olması onların həm də fəlsəfi əsaslarının nə dərəcədə aydın olmasından asılıdır. Sosial-iqtisadi proseslər sahəsində elmi metodologiyanın təkmilləşməsi məzmunca eyni zamanda məsələnin sosioloji mahiyyətinin də aydınlaşdırılmasını da tələb edir. Bu baxımdan sosial-iqtisadi proseslərin fəlsəfi, sosioloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması, bu sahədə olan metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsinə xeyli kömək edə bilər.

"Proses" sözü latın dilindəki processus sözündən yaranmışdır və axın, hərəkət, irəliləyiş mənasını verir. Nəyinsə, hansısa bir vəziyyətinin, halının ardıcıl olaraq dəyişməsinə, öyrənilən hadisənin inkişaf mərhələlərini, müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün hərəkətlər küllisini xarakterizə edir (1). "Sosial hadisə" dedikdə, məşhur amerikalı sosioloq P. Sorokin fikrincə "insanlar arasında psixi xa-

rakter daşıyan istənilən qarşılıqlı əlaqə" (2, 39) başa düşülür. Bizim fikrimizcə, insanlar arasında idrak amilinin təsiri ilə sistemin yaranması sosial hadisədir. Anoloji olaraq insanlar arasında sosial və iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində sistemin yaranmasına sosial-iqtisadi hadisə deyə bilərik. Sosial-iqtisadi proses sadəcə hadisə deyil, zamanın dəyişməsi ilə dəyişən bir haldır.

Sosial-iqtisadi hadisələr ardıcılığına o zaman proses kimi baxmaq olar ki, aşağıdakı şərtlər ödənə bilsin:

- zaman dəyişdikcə onu başqa hadisələrdən ayıran identiklik şərti qoruna bilsin;
- bu ardıcılıqdakı əvvəl baş verən hadisə, heç olmasa müəyyən qədər, özündən sonra gələni şərtləndirsin, doğursun;
- əvvəl baş verən hadisə sonrakı ilə eyni təbiətli olsun (3).

Sosial – iqtisadi hadisələri üç qrupa bölmək olar: 1. daha çox iqtisadi amillərlə müəyyənləşən, amma onlar üçün sosial amillərin də mühüm olduğu hadisələr; 2. həm xeyli iqtisadi həm də xeyli sosial amillərlə, onların qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyənləşən hadisələr; 3. daha çox sosial amillərlə müəyyənləşən, iqtisadi amillərlə şərtlənən hadisələr.

İndiki vaxtda sosiologiyaya, iqtisadiyyata aid elmi ədəbiyyatda sosial - iqtisadi proseslərdən söhbət getdikdə, təəssüf ki, əksər hallarda fəlsəfi, metodoloji baxımdan müəyyən bir yanlışlığa yol verirlər. Beləki, sosial – iqtisadi proses dedikdə müəyyən qrup "sosial" və "iqtisadi" amillərin mexaniki küllisini araşdırırlar. Sosial-iqtisadi inkişafdan danışanda konkret sosial və iqtisadi göstəricilərin ayrı-ayrılıqda statistikasını təsvir, daha yaxşı halda isə təhlil etməklə məşğul olurlar.

Məqalədə belə bir müddəə əsas götürülür ki, hər hansı sosial-iqtisadi proses müəyyən bir qrup "sosial" və "iqtisadi" amillərin, göstəricilərin mexaniki küllisi, mücərrəd ortaqlaşması deyil. Bu amillərin, göstəricilərin qarşılıqlı əlaqədə əmələ gətirdiyi sistemin təzahürü, davranış formasıdır. Sistemə verilən tərifə uyğun olaraq deyə bilərik ki, elementlər, onların təşkil etdiyi qruplar bir - biri ilə

qarşılıqlı əlaqədə sistem əmələ gətirdikdə, bu elementlərin, elementlər qrupunun heç birində olmayan yeni bir xüsusiyyət meydana çıxır. Yəni, sosial-iqtisadi proses həmin “sosial” və “iqtisadi” amillərin qarşılıqlı əlaqədə əmələ gətirdikləei elə bir sistemin təzahürü, davranışdır ki, onda olan xüsusiyyət nə ayrılıqda həmin “sosial” proseslərdə var, nə də həmin “iqtisadi” proseslərdə. Sistemin hər hansı bir tərifli ilə diqqətli tanış olan istənilən mütəxəssisə aydındır ki, sistemin elementlərini təsvir etməklə, sistemin davranışını təhlil etmək tamamilə fərqli məsələlərdir. Belə olduqda, bir çox araşdırmalarda sosial-iqtisadi proseslərin təhlili, idarə olunması zamanı nə qədər ciddi yanlışlığa yol verildiyini görmək çətin deyildir. Biz ancaq “sosial” və “iqtisadi” amilləri təhlil etdikdə sosial-iqtisadi prosesi xarakterizə edən sistemi strukturca öyrənmək sahəsində nə isə etmiş oluruq. Bu hələ prosesin özünü təhlil etmək deyildir. Hər hansı sosial-iqtisadi prosesi təhlil edən zaman, onu xarakterizə edən sistemin struktur təhlili ilə yanaşı, funksional olaraq təhlilə də ehtiyac vardır (4). Sosial-iqtisadi proseslər idarə olunduğu zaman onu təşkil edən sosial, yaxud iqtisadi amillərdə baş verən dəyişiklikləri, sosial-iqtisadi prosesi ümumilikdə xarakterizə edən dəyişiklik kimi qəbul etmək qeyri dəqiqliyə səbəb ola bilər. Daha yaxşı olardı ki, bu dəyişikliklərin olması ilə həmin sosial-iqtisadi prosesdə - yəni bu sosial və iqtisadi xarakterli göstəricilərin əmələ gətirdiyi sistemin davranışında hansı dəyişiklik baş vermişdir?

«Sosial - iqtisadi» anlayışının formalaşması, onun elmi araşdırma obyektinə çevrilməsi prosesi iki istiqamətdə getmişdir: 1) İqtisadçıların sosial amillərə diqqətinin artması, sosiologiya elmindən istifadə zərurətini hiss etmələri ilə; Bu maraq iqtisadi sosiologiya elminin yaranmasına, inkişaf etməsinə səbəb oldu (5). 2. Sosioloqların iqtisadi amillərə diqqətinin artması, onların iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin araşdırılmasında sosiologiya elmini tətbiq etmələri (6). Hər iki istiqamətin formalaşması tamamilə təbiidir. Çünki istər iqtisadiyyat, istərsə də sosiologiya sahəsində elmi tədqiqatlar dərinə getdikcə iqtisadi və sosial amillərin biri-birinə nə dərəcədə yaxın olması, üzvi bağlılığı üzə çıxmalı idi. İndiki dövrdə

isə, cəmiyyətdə gedən proseslərin elmi idarə olunması zərurəti artıqca məsələyə daha kompleks, sistemli yanaşma tələblərinin zəruri olduğu üzə çıxdıqca sosial- iqtisadi proseslərə diqqət elmi işçilərlə yanaşı siyasətçilər, dövlət məmurları, QHT nümayəndələri və s. tərəfdən də artmaqdadır.

Sosiologiya ilə iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqələrə, bu elm sahələrinin biri - birindən bəhrələnməsi, asılılığı müxtəlif mərhələlərlə, get-gedə yaxınlaşmalarla baş vermişdir. Öz başlanğıcını əsasən Adam Smitdən götürən indiki iqtisadiyyat formalaşdığı ilk dövrlərdə əsasən iqtisadi xarakterli məsələlərə dar çərçivədə baxmışlar. Misal üçün, elə müasir iqtisadiyyatın bünövrəsi olan əsas prinsiplər bunlardır: a) yer üzündə insanların həyatını təmin edəcək resurslar - ehtiyatlar məhduudr və b) insanın təlabatı qeyri məhduddur. İqtisadiyyatın əsas vəzifəsi olaraq aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur: 1) Nə istehsal olunmalıdır? - maddi nemətlərin istehsalı; 2) Necə, hansı resurslarla, texnologiya ilə istehsal olunmalıdır? 3) İstehsal olunan mallar kimlərə necə çatmalıdır? Ortada olan maddi ehtiyatın bölgüsü; əldə olunmuş payın mübadiləsi; maddi nemətlərin istehlakı xüsusiyyətləri (7). İqtisadiyyat uzun zaman bütün bu məsələlərdə ancaq maddi tərəfə diqqət yetirmişdir. Mənəvi, psixoloji, humanitar, sosial məsələlər arxa plana keçmişdir. İqtisadçıların böyük əksəriyyəti sosial amillərə o qədər də əhəmiyyət verməmişdir. Bu yaxın keçmişə qədər belə idi. Təəsüf ki, indi də bəzi iqtisadçılar hələ də bu mövqedədirlər.

Pozitiv sosiologiyanın əsasını qoyan fransız mütəfəkkiri Oqyust Kont hələ XIX əsrin 30-cu illərində o dövrün iqtisadçılarını doğru yolda olmadıqları üçün günahlandırır. Amerikanın tanınmış sosioloqu, müasir iqtisadi sosiologiyanın əsasını qoyanlardan biri olan N. Smelzer hələ 1962 - ci ildə “İqtisadi həyatın sosiologiyası” adlı əsərində iqtisadçıları tənqid edərək yazırdı ki, onlar sanki dərin tədqiqatlar apararaq, ciddi riyazi modellər quraraq əksər hallarda iqtisadi amil kimi xarakterizə olunmayan bir çox mühüm mürəkkəb amilləri qurban verirlər (8).

İndiki dövrün xüsusiyyəti elədir ki, hər bir cəmiyyətdə iqtisadi amillər daha qabarıq görünməkdədir. Baş verən sosial-iqtisadi

proseslərin də əksəriyyətində iqtisadi amillər daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Təmiz hava olmayan mühitdə yaşamaq çətin olduğu kimi, zəif iqtisadiyyatlı mühitdə də yaşamaq olduqca çətinidir. Ona görə, indiki zamanda əksər cəmiyyətlərdə sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində, idarə olunmasında iqtisadi amillərə ilk növbədə diqqət verilməsi zərurətə çevrilir. Amma, sosial-iqtisadi prosesləri idarə etdikdə iqtisadi amillərin köməyi ilə uzun müddət üçün uğurlu idarəetmə təşkil etmək mümkün deyildir. İqtisadi amillərlə idarə etmə zamanı sosial amillərin xüsusiyyətləri, gələcək perspektivləri hökmən nəzərə alınmalıdır. Yəni, idarəetmə həyata keçirildiyi zaman iqtisadi amillərdən daha çox istifadə edilsə, elə etmək lazımdır ki, gələcəkdə sosial problemlərlə ciddi problemlər yaranmasın.

İndinin özündə yer üzündə dalbadal baş verən iqtisadi böhranlar həm də, bir başa iqtisadiyyatın inkişafında sosial, mənəvi amillərin potensialından lazımi şəkildə istifadə edə bilməmənin nəticəsidir. Bu konkret bir faktdır ki, müasir dövrdə qərb ölkələrinin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradığı bir zamanda şərq ölkələrində, Cində, Yaponiyada, Cənubi Koreyada, Sinqapurda, Malaziyada və s. ciddi iqtisadi uğurlar qazanılır. Bunun əsas səbəbi, həmin ölkələrdə mövcud olan mədəniyyət sistemi ilə bağlıdır. Bu mədəniyyət sistemləri qərbin iqtisadi modellərindən istifadə edərəkən də sosial amillərin nəzərə alınmasının zəruri olduğunu diktə edir. Qərb ölkələrində isə hələ də, idarəetmə zamanı qərarlar əksər hallarda ortada olan iqtisadi nəzəriyyələrin, bunun nəticəsi olaraq bazar iqtisadiyyatının, liberalizmin təsiri altında baş verir. Həmin yanaşmalar tarixin müəyyən bir dövründə uğurlu nəticələr vermişdi. Amma o zaman insanlar və cəmiyyət xaraktercə başqa idi. O dövrün iqtisadi modelləri həmin dövrə adaptasiya olmuşdu. İndi baş verməkdə olan sürətli qloballaşma prosesi insanların, cəmiyyətlərin xarakterini sürətlə dəyişməkdədir.

Elmdə sosial - iqtisadi proseslərin mahiyyəti izah edildikdə bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Cəmiyyətin xarakterindən asılı olaraq sosial - iqtisadi proseslər müxtəlif formalarda ola bilər və bu proseslərə yanaşmalar da müxtəlif ola bilər. Daha çox kapita-

lizm prinsiplərinə köklənmiş qərb elmi ədəbiyyatında sosial-iqtisadi proseslərin araşdırılmasında iqtisadi amillərin rolu ön plana çəkilir. Sosial amillərə isə mənəvi baxımdan məhdud cərcivədə yer ayrılır. Əhalinin güzəranı məsələsi mənəviyyat məsələlərindən daha qabağa keçir. Əksər hallarda mənəviyyat amilləri güzərana xidmət edir. Bu münasibət kapitalizm cəmiyyətinin xarakterindən doğur (9). Kapitalizm sözünün mənasında da aydındır ki, cəmiyyət əsasən kapital – iqtisadiyyat dəyərlərinə köklənib. Beləliklə, kapitalizm dəyərləri mövqeyindən yanaşdıqda sosial-iqtisadi proseslərdə əsas diqqət daha çox prosesin iqtisadi mahiyyətinə yönəlir. Sosializm dəyərləri əsasında formalaşmış cəmiyyətlərdə isə iqtisadi amillər bir qədər arxa plana keçir. Diqqət daha çox sosial dəyərlərə yönəlir. Dini, yaxud hər hansı ideoloji dəyərlər əsasında formalaşan cəmiyyətlərdə isə həm iqtisadi, həm də sosial dəyərlər hər ikisi arxa plana keçir. Bütün diqqət bu amillərdən dini, yaxud ideoloji dəyərləri ön plana vermək üçün istifadəyə yönəlir. Tarixi proseslər təsdiq etdi ki, bu yanaşmaların hər biri bir tərəfli olduğu üçün sonunda cəmiyyəti böhrana sürükləyir. Məsələn, kapitalizm cəmiyyəti maddi dəyərləri ön plana çıxarmaqla sosial, bunun hesabına isə mənəvi dəyərləri müəyyən qədər basqı halında saxlayır. Cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti maddi cəhətdən ön mövqeyə keçmək üçün mənəvi dəyərləri arxa plana keçirir. Bu isə cəmiyyətdə ahəngi pozmaqla olduqca ciddi problemlər yaradır. Min illərdir ki, dünyanın bütün müdrik insanları, alimləri, peyğəmbərlər, dini kitablar bir mənalı olaraq bizə təlqin edir, öyrədir ki, hansı cəmiyyətdə ki, mənəvi dəyərlər arxa plana keçdi, həmin cəmiyyətdə hökmən gərginlik, kriminal hallar, fitnə-fəsad artacaqdır. Əksinə, maddi amillərə lazımi önəm verilmədikdə, yalnız sosial, yaxud mənəvi, ideoloji, dini amillərə daha çox önəm verildikdə, maddi problemlər özünü olduqca qabarıq şəkildə göstərir ki, bu da daha təhlükəli vəziyyət yaradır. Ona görə də cəmiyyətdə hər hansı bir dəyərlərin, amillərin həlledici rolundan danışanda ehtiyatlı olmaq lazımdır. Axı cəmiyyət özü-özünü tənzimləyən sistemdir. Burada təbii qanunlar hər hansı subyektiv müdaxilədən daha mühüm rol oynayır. Özünü tənzimləyən sistem yalnız və yalnız o zaman tərəqqi edə,

ahəngdar ola bilər ki, ona özünün daxil olduğu ierarxik sistemlərin qanunauyğunluqlarına görə imkan yaransın. Ona görə də hər hansı bir birtərəfli yanaşmanın cəmiyyətdə fəsad doğuracağı qaçılmazdır. Məhz elə bu baxımdan elmi araşdırmalarda sosial-iqtisadi proseslərin fəlsəfi, sosioloji mahiyyətinin ciddi olaraq dəqiqləşməsinə olduqca böyük ehtiyac vardır.

Qərbdə dünyada iqtisadiyyatda insan amili, sosial problemlərə diqqətin zəruriliyi məsələsini sənayenin, istehsalatın inkişaf etməsi sayəsində duymağa başladı. XIX əsrin sonundan başlayaraq sənaye müəssisələri arasında rəqabət gücləndikcə insan amilinə diqqət yaranmağa başlandı. Ağıllı sahibkar və tədqiqatçı F. Teylorun uzun illər apardığı müşahidələr, araşdırmalar menecment (idarəetmə) elminin yaranmasına səbəb oldu və bu insan amilinin nəzərə alınmasının nə qədər vacib olduğunu diqqət mərkəzinə gətirdi. Amma burada bir məsələ üzərində dayanmaq lazımdır. Kapitalist sistemi elə bir sistemdir ki, burada cəmiyyətin əsas aparıcı ideyası, məqsədi maddi amildir - kapitaldır. Əsasən "insan-kapital üçün" prinsipi işləyir. Yəni, insandan tez-tez kapitalı, gəlirləri artırmaq üçün bir vasitə, resurs kimi istifadə edilir. Yəni əsas məqsəd maddiyatdır. İnsanlardan necə istifadə etməli ki, maddi gəlir daha çox olsun? Bu zaman insanın mənəvi, humanitar problemlərinə də kifayət qədər geniş yer ayrılmalıdır. Yəni insanların bütün mənəvi, humanitar, sosial problemlərini elə həll etməli ki, onlar istehsalatda daha məhsuldar iştirak edib daha çox gəlir əldə etməyə səbəb olsunlar. Bu prinsipdə insan, əhəli köməkçi vasitədir. Bu münasibət kapitalizm cəmiyyətinin mahiyyətindən doğur. Amma burada ikili yanaşma ola bilər: 1) əldə olunan gəlir insanların rifah halını qaldırmaqla onları istehsalatda daha məzmunlu şəkildə cəlb etmək; 2) gələn gəlirlərdən daha çox dəb-dəbə üçün, məşənləşmə üçün istifadə etmək, insanları maddi olaraq minimum təmin etmək yolunu seçmək. Onları maddi ehtiyaclarla idarə etmək. Təəsüf ki, dövrümüzün 2-ci yolun təsiri altındadır.

Təəsüf ki, indiki vaxtda nə Azərbaycanda, nə də elmindən geniş şəkildə bəhrələndiyimiz Rusiyada, nə də qərbdə ölkələrində hələlik sosial-iqtisadi proses bir elmi tədqiqat obyektinə olaraq kateqo-

riyal səviyyədə lazımcə inkişaf etməmişdir. Rusiyada sosial-iqtisadi proseslərə daha çox statistik mövqedən, qərbdə ölkələrində isə daha çox pragmatik tərəfdən yanaşıldığından ortada xeyli boşluqlar var. Əksər vaxtlarda hər iki tip araşdırmalara uyğun metodologiyalardan istifadə edildikdə xeyli suallar doğuran nəticələr alınır. Ona görə də əslində bu istiqamətdə elmin qarşısında ciddi vəzifələr dayanır: 1) Obyekt - sosial-iqtisadi prosesin özünü, onu xarakterizə edən sistemi daha mükəmməl şəkildə, cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq öyrənməklə bağlı metodologiya; 2) İdarəetmə zamanı obyektlə subyekt arasında qarşılıqlı əlaqələrin lazımcə təsəvvür edilə bilməsinə kömək edə bilən metodologiya.

İndi əksər vaxtda, idarəetmə dedikdə hər hansı bir obyektə avtomatik olaraq, bir mexanizm kimi idarə etmək başa düşülür. Amma sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması tamamilə başqa xarakter daşıyır. Hər hansı bir mexanizm idarə olunduqda, onun konkret bir hissəsinə konkret bir idarəetmə vasitəsi ilə təsir edilir və bu zaman da hansı bir nəticənin olacağı əvvəldən bilinir. Daha mürəkkəb sistemlərdə, bu təsir çox şaxəli ola bilər və alınan nəticələr də müəyyən bir çərçivə daxilində olar. Sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasında isə məsələ daha mürəkkəbdir. Burada, indiki ortada olan sxematik idarəetmə metodologiyaları lazımi effekt verə bilməz.

Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması ilə siyasi proseslərin idarə olunması üçün eyni metodologiyalar axtarılır. Buna saysız hesabsız misallar göstərmək olar (10). Ona görə də bu zaman konservativ, liberal, sosial-demokratik, marksist və s. kimi idarə etmədən geniş söhbət açılır. Belə bir yanaşma metodoloji baxımdan düzgün deyil. Çünki siyasi proseslər öz mahiyyəti, təyinatı ilə bir başqadır, sosial-iqtisadi proseslər isə bir başqa.

Sosial-iqtisadi proseslər dedikdə, burada sosial amillərlə iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqədə, bir sistem əmələ gətirərək cəmiyyətin obyektiv qanunauyğunluqları ilə fəaliyyətdə olması halı baş verir. Siyasi proseslərdə isə subyektiv amillər olduqca fəal rol oy-

nayır. Doğrudur, sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin idarə olunmasında oxşar metodlardan istifadə olunur. Amma bu o demək deyildir ki, sosial-iqtisadi proseslərlə, siyasi proseslərin idarə olunması üçün eyni metodologiya hazırlamaq lazımdır. Ona görə də onların eyni metodologiya ilə öyrənilməsi, idarə olunması o qədər də doğru deyildir.

Rusiyada sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması məsələsi bir çox hallarda bölgələr (regionlar) üzrə sosial, iqtisadi xarakterli statistik məlumatların təhlili, onlar əsasında qurulan idarəetmə ilə məhdudlaşır (11). Onlara paralel olaraq Azərbaycanda da məsələnin bu tərəfinə daha çox diqqət yetirilir. Bu sahədə də sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması ilə bağlı hazırlanan metodologiyaları tam hesab etmək doğru deyildir. Bu məsələyə bir tərəfli yanaşmaqdır.

Sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsi sahəsində indi ortada olan elmi metodların müəyyən uğurlu cəhətləri olsa da onların hər birində eyni zamanda ciddi boşluqlar da vardır. Bu boşluqlar elmin indiki inkişafında mövcud olan müəyyən problemlərlə bağlıdır. Daha uğurlu idarəetmə metodları seçmək üçün indiki vaxtda elmin inkişafında mövcud olan həmin problemləri nəzərə almaq və idarəetmə üçün daha təbii prinsiplərə üstünlük vermək lazımdır.

Nəticə

Sosial-iqtisadi proseslərin elmi tədqiqat üçün diqqət yetirilməli olan ən mühüm cəhəti onu xarakterizə edən göstəricilərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişənləri olmasıdır. Sosial amillərin çoxu keyfiyyət dəyişənləridir. Onların əksəriyyəti səlisskalada ölçülə bilmir. Amma iqtisadi amillərin bir çoxu kəmiyyət dəyişənləridir və konkret olaraq səlisskalalarda ölçülə bilirlər. Sosial-iqtisadi proseslərə təsir edən amillər təkcə ölçülən olub oluması ilə də fərqlənmir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyəvi elmlər aləmində də aydınlaşmağa başlanmışdır ki, yalnız rəasional biliklər əsasında ətraflı, kompleks araşdırmalar aparmaq

mümkün deyil. İnsanın, eləcə də cəmiyyətin sağlamlığına, psixologiyasına, davranışına rəasional amillərlə yanaşı xeyli rəasional olmayan, şüür üstü, dərk olunması çətin yaxud mümkün olmayan amillər də təsir edir. Sosial-iqtisadi proseslər cəmiyyətdə baş verir və cəmiyyətin qanunlarına tabedir. Cəmiyyətin qanunları isə təbii ki, təbiətin qanunlarına tabedir. Belə olduqda sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması yalnız və yalnız o zaman uğurlu ola bilər ki, o təbiətin, kainatın qanunlarına uyğun olaraq idarə olunsun. Beləliklə, aydın olur ki, sosial – iqtisadi prosesləri öyrənən zaman elə spessifik metodikalardan istifadə etmək lazımdır ki, onlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişənlərini həm də rəasional olmayan amilləri, kainatın mövcudluq və fəaliyyət qanunlarını da imkan daxilində nəzərə ala bilsin. Bu baxımdan müəllif tərəfindən hazırlanmış ahəngyol metodologiyası (12) olduqca faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Словари и энциклопедии на Академике. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/246322>
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. — М: Политиздат, 1992. - С. 39.
3. Алехин Эдуард Владимирович. Исследование социально-экономических исоциально-политических процессов. Пенза, 2008, [ttp://www.aup.ru/files/m1301/m1301.pdf](http://www.aup.ru/files/m1301/m1301.pdf)
4. Акофф Р, Эмери Ф. О целеустремленных системах, М: «Советское радио», 1974; Парсонс Т. О социальных системах, М.: Академический проект, 2002. 832 с.
5. История теоретической социологии / Под ред. Ю. Н. Давыдова: В 5 т. Т. 1. М.: Наука, 1997.; Верховин В. И. Экономическая социология. М.: 1998.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.; Смерзер Н. Дж. Социология экономической жизни //Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972..
7. Большой толковый социологический словарь – М, «Вече- Аст» 2001, стр. 252; Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш.,

Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь — М.: ИНФРА-М, 2007. — 495 с.

8. Забродин В.З. Социология и экономика. М.: Гардарики, 2005. 309 с.

http://www.plam.ru/nauchlit/sociologija_yekzamenacionnye_otvety_dlja_studentov_vuzov/index.php

9. Валлерстайн И. После либерализма. М.: «УРСС», 2001, 254 стр.

10. Лавриненко В.Н. Исследование социально-экономических и политических процессов М: Вузовский учебник, 2008 - 204 с., Вертакова Ю.В., Согачева О.В. Исследование социально-экономических и политических процессов, М: КноРус, 2009 – 336 с.

11. Управление социально-экономическим развитием России: концепции, цели, механизмы / Рук.авт.кол.: Д.С.Львов, А.Г.Поршнеv; Гос. ун-т упр., Отд-ние экономики РАН. - М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2002,701 с.; Регионы России. Социально-экономические показатели. 2007. – М.: Росстат, 2007. – 992 с.

12. Qəşəmoğlu Ə. Sosial idarə etmənin fəlsəfi, sosioloji problemləri. Ahəngyol elminə giriş. Bakı. “Səba”, 2008

Ruşanzadə R.Ə.

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun

Sosiologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi

rushanzade37@mail.ru

ÖZGƏLƏŞMƏ VƏ YADLAŞMA PROBLEMİ

Аннотация. В статье рассматриваются историко-философский, политический и социально – психологический аспекты поставленной проблемы. Известно, что проблема отчуждения с древнейших времён находилась в центре внимания многих мыслителей. Начиная с XIX-го века, в трудах таких философов как Ж. Руссо, Ф. Гегель, К. Маркс и др. проблеме отчуждения отводилось значительное место. В современном мире проблема отчуждения актуализировалась и как социологическая проблема.

Annotasiya. Məqalədə müvafiq problem tarixi-fəlsəfi, sosial-psixoloji və siyasi aspektlərindən təhlil edilir. Məlumdur ki, özgələşmə və yadlaşma fəlsəfi problem olaraq hələ qədim dövrlərdən mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuş, XIX əsrdən etibarən J.J.Russo, F.Hegel, K.Marks və başqa peşəkar filosoflar tərəfindən vacib hadisə kimi araşdırılmışdır. Müasir dövrdə isə, özgələşmə və yadlaşma sosioloji problem kimi daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan aktualdır.

Açar sözlər: «özgələşmə», «yadlaşma», «ünsiyyət», «sələmçi kapitalizm», «insan amili», «ədalət».

Məsələnin fəlsəfədə və sosiologiyada qoyuluşu

İnsan öz möcüzəli varlığı və heyratəmiz təbiəti ilə yaranış aləminin incisidir. Cəmiyyət mövcud olduğu gündən indiyədək insan amili bütün mövzuların şah əsəridir. Qədim dövrlərdən icti-

mai-siyasi varlıq olan insan və ictimai həyat bütün mütəfəkkir və filosofların diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Özgələsmə problemləri ilə bağlı bir sıra klassik fəlsəfə nümayəndələrinin son dərəcədə qiymətli fikirlərini açıqlamağa yerinə düşərdi. Bu mənada Aristotelin fikirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, insanı “natiqi-heyvan” yəni, danışan canlı kimi özü və digər insanlarla ünsiyyətdə olması ilə izah edirdi. Tarixən yazılan bütün elmi-ədəbi əsərlərdə insanların ünsiyyəti təhlil və tərənnüm olunmuş, münasibətlər sistemində yeni-yeni mütərəqqi ünsiyyət əlaqələri kəşf edilmişdir.

XIX – XX əsrin bir sıra görkəmli filosofların nəzəriyyələrində yadlaşma problemi xüsusi yer tutur, belə ki: J.J. Russo yadlaşma anlayışını hər bir şəxsin insani təbiətindən uzaqlaşması, azadlığının və xoşbəxtliyinin itirilməsi kimi izah edirdi. J.J.Russo və Şiller yadlaşma problemi ilə bağlı, daha doğrusu bu bələdan çıxış yolunu maarifləndirmə hərəkətində görürdülər. Ümumiyyətlə, özəl mülkiyyət əlaqələrin anti-insani xüsusiyyəti adı qeyd edilən nümayəndələri çox düşündürürdü.

Alman klassik fəlsəfəsində yadlaşma problemi dərindən işlənmişdir. Dahi filosof Hegel obyektiv dünyaya “yadlaşmış ruh” kimi görünən yadlaşmanı idealist kontekstdən şərh etmişdir. O, yadlaşmış ruh deyəndə “mütləq mənəviyyət”ə yaxın olmayan halı nəzərdə tutdu. Çünki Hegelin baxışı ilə mütləq mənəviyyət məsələsi praktiki olaraq “xalqın ruhu” kimi izah edirdi. (1).

Onun əsas ideyası bundan ibarətdir ki, bilik yadlığı aradan qaldırılmalıdır. O, digər tərəfdən, antoqonist cəmiyyətlərdə əmək münasibətləri şəraitinin mümkünsüzlüyünü önə çəkmiş, xüsusən, “Hüquq fəlsəfəsi”ndə “ağa-qul münasibətləri”nin mahiyyət və nəticəsinə dair dəyərli fikirlər açıqlamış və bunun mənəviyyətə və hüquqa zidd olduğunu sübut etmişdir. Heqelin əsas ideyası demək olar ki, bütün zor və məcburi münasibətlər bu və digər dərəcədə ağa-qul münasibətləri olmaqla yadlaşmanın əsas səbəblərindəndir.

Hegelin problemə oxşar cəhətli baxışlarla yanaşaraq qeyd edirdi ki, azadlıqdan məhrum olan insanın orijinal şəxsiyyəti sıradan çıxır və nəticədə özünə özgələşən, başqalarına da yadlaşan

qeyri-təbii bir şəxsiyyət formalaşır. “Fikir yalnız özünü doğruldarkən,-özünü tapır. O zaman ki, özünü tapır, demək onda mövcuddur və fəaliyyətdə olur” (2).

Məhz buradan aydın olur ki, Hegelin konsepsiyasında yadlaşma problemi əxlaqi və metafizik düşüncələrlə izah edilir, eyni zamanda, insana bir dialektik mənəvi mexanizm kimi baxılır. Onun nəzərinə görə insan yadlaşanda özünün-özündən rabitəsi kəsildiyi kimi ətraf mühitdən də bağlantılar kəsilir və nəticədə yadlaşmış insan öz mənəvi mövcudluğunu təmin etmə imkanlarını itirir.

Yadlaşma dinamik bir proses olduğuna görə təbiətin təkamülünü dərk etməyə imkan vermir və Mütləq Ruhun ardıcıl yaradıcılığını və əlamətlərini müşahidə etməyə əngəl olur. Çünki insan obyektiv aləmi yalnız Mütləq Ruhun vasitəsi olduğu təqdirdə dərk edir və bu istiqamətdə özünü tapır. Başqa sözlə, insan özgələşməmiş, yadlaşmamış xarakteri ilə öz həqiqi şəxsiyyətinə sahib olaraq özünü varlığın vəhdətliyini aşkar edən vasitə kimi görür.

Ümumiləşdirmənin davamı olaraq qeyd etmək istərdim ki, insan epistemoloji yanaşmalarla özü ilə təbiət arasındakı sərhədlərin aradan qaldırılması kimi məsuliyyətli bir vəzifə daşıyır. Bu vəzifənin dərk və icrası yalnız fəlsəfi bilik vasitəsi ilə mümkün ola bilər. Həmin bilgi insanın ən mükəmməl əsəri hesab edilir və bilgilərin gücü (ideal olaraq) İlahi biliyin həqiqətinə uyğun olmasındadır. Özgələsmə və yadlaşma ona görə faciədir ki, yuxarıda nəzərdə tutulan bu bilginin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Problemlə bağlı əsaslı fikir sahiblərindən bir də K.Marksdır. Onun yadlaşma nəzəriyyəsi olduqca genişmiqyaslıdır. Doğrudur, Marks hadisəyə daha çox iqtisadi metodologiya ilə yanaşdığına görə müvafiq problem onun təhlilində yalnız iqtisadi kontekstdə təhlil edilmişdir. Yəni, Marks özgələşmə və yadlaşmaya xüsusi olaraq sosial-iqtisadi problem kimi baxmırdı. Çünki onun nəzərində iqtisadiyyat siyasətlə sıx bağlı sahə idi.

Eyni zamanda, yadlaşmaya iqtisadi sahədə əmək münasibətləri daxilində baxırdı və öz baxışlarını əsasən dörd amillə əlaqələndirirdir.

- İnsanın əməkdən yadlaşması;
- Əməyin nəticəsindən yadlaşma;
- İnsanın əsl mahiyyətindən yadlaşması; (burada Hegelin baxışları üstünlük təşkil edir)
- İnsanın özündən yadlaşması.

Yadlaşma hadisəsi M. Veberin də diqqətini cəlb etmişdir. O, yadlaşmanı “Dəmir qəfəs” adlandırmışdır. M. Veber modern siyasi sistemlərdə və onların toplumsal əhatə etdiyi hadisələrə toxunaraq cəmiyyətin ehtiyacları ilə uzlaşmayan, hətta tərs-mütənəşib olan ənənəvi cəmiyyət tipinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Başqa sözlə, avtoritarizm və bürokratiya M. Veberin ən çox tənqid etdiyi hadisələrdir. J. Habermas M. Veberin “Dəmir qəfəs” ideyasına uyğun bir yanaşma ilə yadlaşmanı dərinləşdirən ictimai-siyasi səbəb kimi bürokratiyanı, bir sözlə, qeyri-düzgün siyasi rejimləri şərh qüvvə hesab edirdi. Bürokratik sistemləri sosial həyat üçün bir əngəl hesab edən Habermas mədəniyyəti və insanlığı sosial-siyasi həyatın qayəsi kimi görürdü.

* * *

Yadlaşma insanın düşüncə tərzində, sosial-ictimai münasibətlərində və əmək fəaliyyətində, eyni zamanda, insani xüsusiyyətlərində, ictimai-siyasi bacarığında baş verən dəyişmələrlə onun başqa bir varlığa çevrilməsi həm də psixoloji prosesidir. Bu da gerçək həyat münasibətlərində keyfiyyətə təhrif edilmiş bir varlığın “mövcudluq” formasıdır. Deməli, insanın özünə və başqasına doğmalığını pozan, yox edən bir hadisənin aradan qaldırılması istiqamətində bəşəri bir probleminin nə dərəcədə aktual olmasını əsaslandırmağa zərurət duyulmur, sadəcə problemə dair müəyyən təhlillərin aparılması vacib məsələ olaraq qarşıya qoyulur.

Bu gün dünyada elə bir insan yoxdur ki, özgələşmə və yadlaşma sindiromundan bu və ya digər dərəcədə əziyyət çəkməsin. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi müəyyən oxşar və fərqli cəhətlərinə baxmayaraq konstitusion hüquq cazibəsində deyil, daha çox “kapitalist diktəsi” altındadır. İnsanın və insanlığın mahiyyət və forması da bu sistemlərə uyğunlaşma məcburiyyəti ilə üz-üzədir.

“Sözün ciddi mənasında cəmiyyətdə yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir insan sosial bir dünyadır. Onun özünəməxsus sosial, əxlaqi, estetik, siyasi, intellektual və s. keyfiyyətləri vardır ki, bunlarda həmin insanın məqsədinin, bu məqsədə çatmaq üçün seçilən vasitələrinin, fəaliyyət növü və mexanizminin təyinedici amilləridir. Bütün bu sadaladıqlarımız da hər bir insanın mənafe dairəsini müəyyən edir” (3, s.4-5).

Bəlkə də elə bu mənafe və maraqdır ki insanı insana özgə və yad edir. Bununla belə fakt ondan ibarətdir ki, min illər boyunca çox böyük qəlb və beyin sahibləri insanların mümkün yaxınlığının, doğmalığının və birgəyaşayışının ən optimal şəraitinin təmin edilməsi istiqamətində fikir yürütmüş, əməli işlər görmüşlər. Ona görə də tarix boyu cəmiyyətdə birlik və bütövlük uğrunda çoxsaylı və irimiqyaslı fəaliyyətlər aparılmışdır.

Bununla belə XXI əsrdə möhtəşəm texnoloji inkişaf nəinki nəzərdə tutulan birlik və bütövlüyü təmin edə bilmir, əksinə, özgələşmə və yadlaşma səbəblərini artırır, şəraiti yaradır. Elə bu səbəbdən (bütün dövrlərdə olduğu kimi) hazırkı dövrdə də özgələşmə və yadlaşma aktual problem olaraq qalmaqdadır. Belə bir mənzərənin qnesoloji aspektinə nəzər saldıqda görürük ki, “özgələşmə, xüsusən, köklü və mürəkkəb transformasiya prosesində insan hüquq və azadlıqlarının adekvat anlaşmasına, bu halların təmin olmasına bilavasitə təsir göstərən sosial hadisədir... Özgələşmə - insanı həm özündən, həm başqalarından, həm də ətraf mühitdən uzaqlaşdıran, onu ali varlıq kimi təyinatının reallaşmasına imkan verməyən, mövcud olduğu mühitdə qarşılıqlı hörmət və etiraf, ünsiyyət tellərini qıran, müxtəlif növ destruksiyalara yol açan bir hadisə-prosesdir” (4, s.95).

Özgələşmə və yadlaşmanın səbəblərindən biri də qeyri-düzgün və ədalətsiz bölgü münasibətləridir. Azərbaycanın görkəmli filosofu, mərhum Cəmil Əhmədlinin nəzərinə görə “Maddi həyat sahəsində önəmli rollardan bir də bölgü münasibətlərinə məxsusdur. Sözün geniş mənasında ədalət prinsiplərinə söykənməyən bölgü münasibətləri cəmiyyətdə daimi gərginliyin, toqquşmaların və ciddi sosial sarsıntıların səbəbi olmuşdur. Bir sözlə ictimai maddi münasibətlər sisteminin tarazlığı və ahəngi cəmiyyətin mənəvi münasibətlər sisteminin normal fəaliyyətini təmin edir, bu da öz növbəsində cəmiyyətin sabitliyinin göstəricisidir” (3, s.11).

Özgələşmə və yadlaşma ictimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə sisteməlik olaraq nüfuz etməkdədir. Müasir insan bu yönləndirən sistemlər içində kim olduğunun fərqi varmadan sadəcə, bir qurğu-dəzgah qismində çalışmaqdadır. Doğumundan ölümünədək çəşqinlə vəziyyətdə yaşayan (daha doğrusu, həqiqi yaşamından uzaqlaşaraq) öz ziddiyyətli həyatına davam edir. Özündə bir totalitarlıq daşıyan, bütün təqiblərini gizlətməyə çalışan strategiyası insanı gerçək həyatda əzməklə məşğuldur. Əslində bu, filosofların, sosioloqların və politoloqların düşüncə mərkəzində dayanmalı bir problemdir. Hazırda beynəlxalq qurumlar nəzərə almalıdırlar ki, “bazar fundamentalizmi” insanın yox olma riskini artıran elə bir güclü silahdır ki, hətta nüvə və atom başlıqları bu kontekstdə həmin təhlükə ilə müqayisədə olduqca zəifdir...

Hər şey qurulmuş mexanizim daxilində “çoxfaizli gəlir siyasəti”nə işləyir və belə olduğu təqdirdə insanın azadlığı ən axırıncı planda belə görünür, beləliklə də insanın daxili dünyasında patoloji, ziddiyyətli şüur və əməllərə yönəlmiş olur. Bu baxımdan özgələşmiş fərdlərdən ibarət yadlaşan cəmiyyət meydana gəlir. Modernizasiyanın yoluna keçmiş cəmiyyətləri bu xüsusda nümunə göstərmək olar. Belə cəmiyyətlərdə zərurətlər hakimdir və insan amili məqsəd yox, vasitə qismində qəbul edilir. Məqsəd isə yalnız-sisteməlik sələmçilik şəbəkələri- vasitəsi ilə gəlir dövriyyəsini maksimuma çatdırmaqdan ibarətdir. Belə bir şəraitdə “insan haqları”ndan, “şəxsiyyət suverenliyi”ndən, mənəvi-ruhi azadlıqdan yox, psixi gərginlik, ruhi sarsıntı şəraitindəki tənhalıqdan özgəlik-

dən, nəhayət, bütün varlığa qarşı yadlaşma mühiti yaranır ki, son nəticədə cəmiyyətdə qararlaşmış dəyərlər sıradan çıxır və insan haqları şübhə altına düşür. Bu vəziyyət düşündürməyə bilməz, xüsusən ona görə ki, insanın həyatına məna verən münasibətlər və ünsiyyətlər “standart qəliblər”ə salınır. İnsani münasibətlərin üzərində “çoxşaxəli təhrifatlar” və “çoxspektrli əməliyyatlar” aparıldığından bütün münasibətlər güclü-zəif maraqlarını əks etdirir və həmin maraqlara xidmət edir. Burada təkcə ideyada və idealda olan insanlıq əzilmir, insanlıqla yanaşı fitrətən “zülmə yox” deyə bilən, qəlbən hansı şəraitdə olmasından asılı olmayaraq öz insani dəyərlərini qorumaq əzmində olan və həmin dəyərlərə sahib çıxan, öz ruhi fəzilətləri ilə təhdidlərə müqavimət göstərə bilən günahsız ikən məhkum, diri ikən ölü halətində bir varlıq “real insan” əzilir. Modern dünyanın texnika- texnologiya sistemi əksər ölkələrdə hörümçək toru kimi şəbəkələr təsis etməklə əslində ölkələri iqtisadi-fiziki olaraq öz təsiri altına salıb.

Göründüyü kimi, yadlaşma sadə münasibətlər müstəvisində başa düşülən adi hadisə deyil, iqtisadi, sosioloji, psixoloji və siyasi amillərlə bağlı olan bir prosesdir. Başqa sözlə, müasir cəmiyyətdə insanın daxili dünyasından, onun ünsiyyətə yönəlmiş ehtiyaclarından söhbət gedir. Bu məqamda istərdim ki, fəlsəfinin əhatə etdiyi elm sahələrinə aid olan probleməlikə empirik nöqtəyi-nəzərdən konkret anlamda təqdim edəm. Məsələn, pedoqoji yadlaşma- valideynlər və övladlar, ailələr və nəsillər, habelə, sosial institutlar arasında bağlılıqların, əlaqələrin zəifləməsi, fərdin və ya ictimai qrupun ictimai mühitdən uzaqlaşması, fərdin cəmiyyətdə öz şəxsiyyət məsuliyyətinin itirməsi psixoloji yadlaşma, ictimai-siyasi yadlaşma mexanizim kimi təhlil edilməli xüsusi sahələrdir. Burada xüsusi vurğulanmalı məsələ lütf və mərhəmət, vicdan və haqq hissənin itirilməsi mənəvi-ruhi yadlaşmadır ki, bu da əxlaqi-dini problemdir. Əslində bütün müşğüllərin əsası məhz bu sonuncudadır... Bununla belə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sadalanan bu hadisələr fəlsəfədən kənarında nə təhlil, nə də həll edilə bilməz. Əslində, bütün bunlar fəlsəfəsizliyin mənəvi duyumun sönməsinin nəticəsidir.

Özgələşmə və yadlaşmanın psixoloji əsasları

Özgələşmə və yadlaşma anlayışı hər şeydən öncə psixoloji bir hadisə kimi anlaşılır və ruhi haləti ifadə edir. Bu kontekstdə yadlaşma "alienus" sözünə uyğundur və "ruhi xəstəlik" anlamına yaxın bir mənada başa düşülür. Hətta bəzi müəlliflər yadlaşma anlayışını "nevroz" anlayışı ilə eyniləşdirir və bu anlayışı psix-analitik bir yanaşma ilə şərh edirlər. Ona görə ki, yadlaşmış insanın hərəkət və feliyyəti ruhi xəstənin hərəkətləri ilə həmrəng və oxşar-cəhətlidir. Ruhi xəstəni və yadlaşan insanı birləşdirən hədəfsizlik və məqsədsizlikdir. Eyni zamanda, yadlaşmış insan ruhi xəstə kimi bütövlük və qərarlılıq hissini itirmiş insandır və o, hər halda bu nevrotik bir dolaşılıq içində yadlığa həbs olunmuş vəziyyətə düşür. Çünki ideya xilasedici yoxdur. Əlbətdə ki, Aristotelin nəzərinə görə ən vacib olan ideyadır. "İdeyalar hansısa konkret bir insandan deyil, daha ali və böyük bir varlıqdan yaranır. Demək, biz ideyaları yox, ideyalar bizi formalaşdırır" (5).

Bu kontekstdə özgələşmə anlayışına fərqli baxışlar var. Məsələn, fransız psixoloq-həkim P. Jane hesab edir ki, insanı dözülməz "dissosiasiya" – özgələşmə hadisələrindən fərdin özünümüdəfiə gücü kimi fikirləşirdisə, tibb elminin qənaətinə görə, belə bir psixoloji vəziyyət, nəinki, yararlı deyil, hətta patologiyadır. Ona görə ki, tibb elmində özgələşməni və yadlaşmanı ifadə edən xüsusi anlayışlar vardır.

Yadlaşma vəziyyətinə düşən şəxsiyyətin psixologiya elmində bir sıra anlayışlarla müəyyən edilmişdir. Belə ki, "özgələşmə" vəziyyəti - "depersonalizasiya" termini ilə anlaşılır və mənası "özünüdərkin pozulması"dır. Yadlaşma - "derealizasiya" termini ilə ifadə olunur və mənası "ətraf mühitin dərk olunmasından məhrum olmaq"dır. Emosional pozuntularla müşahidə olunan bu hal bir sıra hislərin məhv olması ilə əlamətdardır.

Əslində laqeydlik və biganəlik fərdin psixoloji durumu kimi bir tərəfdən nəsil-dən-nəsilə irsi olaraq ötürülməkdədir, yəni genetik ötürmə kimi, bəzəndə sırf fərdin psixoloji səhhəti patoloji fakt kimi özünü bildirməkdədir. E. Fromm yadlaşmanı patoloji fakt ki-

mi sosiallaşma mühitinin və konkret olaraq onu kapitalist həyat tərzinin məhsulu kimi izah edirdi. Yadlaşma eyni zamanda sürətli, intensiv həyatla çox bağlıdır və belə şəraitdə insan öz ruhi və zati halətindən sıyrılib çıxır. İnsanın əməyinə, yaradıcılığına, (dolayısı ilə) ruhundan doğan dəyərlərə qiymət verilməyəndə onun bütövlüyünə xələl gəldiyinə (və ya gətirildiyinə) görə o doğmalığ duyğularını sürətlə itirir. Başqa sözlə, sosial mühitin gərginliyi insanı öz əsil insani məzmunundan çıxarır, başqalaşdırır, özgələşdirir və yadlaşdırır.

H.Markuze "Tək ölçülü insan" adlı əsərində qeyd edirdi ki, insan öz bilik və yaradıcı bacarığını ictimai faydalı sərvətə çevirərək kollektiv bilik və bacarıqlara yol açır. Belə bir varlıq, özü-özündən özgələşəndə və yadlaşanda öz yaradıcı gücünü itirərək qeyri-güclərin dustağı halına gəlir.

Malvin Seman "Yadlaşmanın anlamı" adlı əsərində yadlaşmanın daxilində itib-batan insanı aşkara çıxartmağa çalışmışdır. O, öz mülahizələrini özündən əvvəlki nümayəndələrin fikirlərini təhlil etməklə irəli sürür və yadlaşmanı psixoloji cəhətdən beş istiqamətdə araşdırdı: 1.gücsüzlük, 2. anormallıq, 3.təcrid olmaq, 4.həyatın anlaşılmazlığı və mənasızlığı, 5.insanın özünün özünə özgələşməsi.

M. Seman çoxsahəli basqılar qarşısında olan gücsüzlüyü və acizliyi insanın yadlaşmasına ən başlıca səbəb kimi göstərirdi. Əlbəttə burada gücsüzlük dedikdə iradə zəifliyi kimi mənəvi zəiflikdən söhbət gedir.

Özgələşmə və yadlaşma sosioloji problem kimi

İctimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir baxış da O.Kontun "sosial hüceyrə" anlayışı istiqamətində olan baxışdır. Yəni, bu baxışla insan solumun ayrılmaz bir hissəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, insan ünsiyyətdə olan varlıqdır. Özgələşmə dedikdə ilk növbədə insanın özünün-özü ilə ünsiyyət-sizliyi problemi meydana çıxır və bu prosesdən sonra əsasən ailə,

qohum-qonşu, nəsil və daha geniş sosial ətraf ilə ünsiyyətlərin kəsilməsi və onlara qarşı yadlaşma baş verir. Nəticə isə çox təhlükəli...

Bəşər cəmiyyətinin mövcudluğu və davamlılığı doğmalıq və yaxınlıq şəraiti daxilində mümkündür. "Bir çox minilliklər ərzində insan nəsillərin estafeti həmçinin birisinin "başqasının həyatında müştərək iştiraka səy göstərməsi ilə" həyata keçirilmişdir. Lakin hər bir kəsin qarşılıqlı iştirakı bütün zamanlarda "ruhun" fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə onun həssaslığı və rəğbəti ilə ölçülmüşdür. Axı "laqeydlikdən qorxun" deyimi təsadüfi olaraq meydana gəlməmişdir. Beləliklə insan cəmiyyətin və "qarşılıqlı iştirakın" yazılmamış qanunu fikrimizcə belə səslənə bilər: fiziki bacarığınızın və əxlaqi təcrübənizin imkan verdiyi qədər yaxınlarınızın və doğmalarınızın həyatında iştirak edin və siz heç bir zaman tək qalmayacaqsınız" (6, 47).

Ailədə yadlaşma valideynlərin qarşılıqlı ünsiyyət və münasibətlərindən asılı olaraq baş verir. Əslində, keyfiyyətli ünsiyyət, qarşılıqlı fədakarlıq kənar təsirlər nəticəsində yaranabiləcək naqisliklərin qarşısını almağa qadirdir. Yeniyetmənin həyata baxışının formalaşması normal qaydalar daxilində istiqamətlənərsə onun şəxsiyyəti bütövlük üzərində qurulur. E. Fromm qeyd edirdi ki, "uşaq yaxşı və pis barəsində əqli mühakimədən əvvəl hissi idrakla nəticə çıxarır. O, insanlara qarşı olan münasibətini insanların müsbət və mənfə reaksiyasına əsasən formalaşdırır" (7).

Burada xüsusi bir məqamın açılmasına və təhlilinə ehtiyac var. Həmin məqam ailə tərbiyəsi və cəmiyyət təsiri arasındakı ziddiyyətlərdir. Uşağın ailədə (əlbəttə, söhbət dəyərlərə əsaslanan ənənəvi ailə modelindən gedir) eşitdiyi fikir və aldığı tərbiyə ilə cəmiyyətdə müşahidə etdiyi hadisələr arasındakı ziddiyyət bütövlükdə hər iki tərəfə qarşı inamın itməsinə səbəb olur və (şüuraltı olaraq) özgüləşmənin, yadlaşmanın ilkin simptomları formalaşır. Yəni, dəyərlər əsasında formalaşan ailələrdən cəmiyyətə çıxan uşaq ailəyə adekvat olmayan cəmiyyətdə ziddiyyətlər burulğanına düşür. Həmin burulğanın meydana gəlməsi ilkin olaraq məhz elə ailələrə nüfuz edən radio və televiziyalardan başlayır. Bəli, belə

çıxılmazlığın yaranmasında KİV-in ciddi təsiri və rolu var. Bir halda ki, təyinatına görə informasiya mənbələri yeniyetmə və gənc nəsilin ictimai şüurunun yüksək keyfiyyətdə formalaşması istiqamətində çalışmalıdır. Çox təəssüflə qeyd edilməlidir ki, real durum həmişə heçdə təyinatın tələblərinə uyğun olmur. "Deyilənlərdən belə çıxmasın ki, biz mənəvi tərbiyə işində, milli əxlaqın antipodlarına qarşı kütləvi mübarizə işində incəsənətin, televiziyanın böyük imkanlarından istifadə edilməsinin əleyhinəyik. Əksinə, bu olduqca vacibdir. Lakin bu heç də eybəcərliyi təsvir etmək yolu ilə deyil, gözəlliyi tərənnüm etmək yolu ilə mümkündür... Televiziya uşaqların nitqinə, hərəkət və davranışlarına, düşüncəsinə elə "gizli" təsir edir ki, valideynlə övlad arasında fərqli dünyagörüşün, zövq fərqlərinin nə vaxt necə yarandığını heç hiss də etmirik" (8, s.215).

Yadlaşmada siyasi səbəblər

Aristotel insanı siyasi şüur daşıyıcısı kimi xarakterizə edir, onu bütövlükdə siyasi varlıq adlandırır. İnsan şüurlu varlıq olmaqla "siyasi reallıqların dərk edilməsi sayəsində meydana gələn və inam-etiqad, baxışlar, dəyərlər və onlara əsaslanan siyasi mövqe ilə ictimai rəyin məcmusu şəklində fəaliyyət göstərən siyasi şüur bütünlükdə siyasi prosesin mühüm hissəsi kimi çıxış edir" (9, s. 275).

Qeyri-konstruktiv strateji məqsədləri "bazar fundamentalizmi"yə yönəldən siyasi sistemlərdə insanları kütləvi şəkildə siyasətdən uzaqlaşdırmaq, başqa sözlə, siyasi həyata yadlaşdırmaq və siyasi münasibətlərdə mövqesizləşdirmək xüsusi bir stratefi funksiyadır. Çünki şəxsiyyətdə və cəmiyyətdə siyasi mövqe olmadıqda siyasi sistem tədricən daimilik cəhəndə bütün totalitar imkanlardan istifadə edir. "Siyasi mövqe dedikdə bir şəxsin hakimiyyəti həyata keçirməsini və ya hakimiyyət uğrunda mübarizədə təzahür edən spesfiq davranışını səciyyələndirən keyfiyyətləri başa düşülür". Deməli, siyasi sistem tərəfindən yadlaşdırma sözün məntiqi mənasında şəxsiyyətin və cəmiyyətin keyfiyyətsizləşdirilməsidir.

Yadlaşma daha çox intensiv və inzibati sahədə bürokratiyanın nəzarət etdiyi sektorda qabarıq müşahidə edilir. Digər tərəfdən isə siyasi sistemdəki məxfilik işəgötürən tərəflə işçi tərəf arasındakı bürokratiyanı dözülməz dərəcədə şiddətləndirir və deməli, qeyri-insaniliyin təməli də məhz elə burada qoyulur. Yadlaşma şəraitində işləyən bir insan istəsə də belə fədakar ola bilməz, yalnız üzərinə düşəni etməklə öz işini bitmiş bilər.

Yadlaşmanın səbəbləri sırasında çatışmazlıq, anlaşılmazlıq, ölçsüzlük, yalnızlıq-tənhalıq kimi bir sıra səbəbləri də göstərmək olar.

Qloballaşan dünyada müasir post-industrial cəmiyyət texnologiyası sivilizasiya modern bürokratiya ilə əlbir olub milli mədəni-mənəvi sistemləri sıradan çıxartmaqdadırlar. Bu təsirlərə məruz qalan insanlar özlərini insan yox, əşya hesab edirlər və belə dərin ruhi böhrandan çıxış yolunu intiharda görürlər. Yadlaşma və özgələşmə problemi bu gündə fərdiyyət yönümlü şəxsiyyətləri düşündürməkdədir.

Nəticə

Sosioloji nöqteyi-nəzərdən özgələşmə və yadlaşmanın əsas nəticələri aşağıdakılardır: laqeydlik və biganəlik şəraitinin genişlənməsi; dəyərlər sisteminin aşınması; cəmiyyətin və dövlətin əsasını təşkil edən ünsiyyətlər sisteminin zədələnməsi və kəsilməsi; ailələrin dağılması, nəsillərin parçalanması; cəmiyyətdə yüngül həyat tərzinin və zərərli vərdişlərin adıləşməsi, alkoqolizmin, narkomanianın getdikcə aşağı yaş həddinə enməsi; intiharların kütləvləşməsi.

Ədəbiyyat:

1. Гегель. Политические произведения. М.,1978, стр.27;228.
2. Гегель. Лекции по истории философии. Книга первая. // Гегель. Сочинения., том IX.М., 1932, стр.12.

3. Əhmədli C.T. Cəmiyyət, siyasət, ideologiya. Bakı, "Azərbaycan" 1997.

4. Abbasov Ə.F. İnsan haqları və ictimai rəy. Bakı, "Təknur", 2013.318 səh.

5. Юнг К.Г. Психология бессознательного. М.Канон, 1994, стр.6.

6. Əzimova R. "İnsanşünaslıq - XXI əsrin elmidir" (sintezin məna təşkil edən konstantlarının axtarışında), Bakı - "Təknur" 2012, 156 səh.

7. Э.Фром. Бегство от свободы; Человек для себя/-Мн. 1998, ст.384.

8. Xəlilov S.S. Mənəviyyət fəlsəfəsi. Bakı- "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2007-520 səh.

9. H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya. Dərslük. "Təbib" 1997. 416 səh

10. Bayhan, Vehbi. Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. Belge, Murat, (1998),

11. Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, (17. bs.) İstanbul: Remzi Kitabevi. Mardin, Şerif, (2002),

12. "Türkiye'de Gençlik ve Şiddet", Türk Modernleşmesi, (10. bs.) İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 251-290.

13. Siyasal Yabancılaşma Açısından Seçime Katılma, Ank:AÜSBF Yayını. FOUCAULT, Michel (2000),

14. <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi2/319-348.pd>

Abasov R. S.
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
Sosiologiya şöbəsinin elmi işçisi
rizo_04@mail.ru

SOSIOLOGIYA SAHƏSİNDƏ KEYFİYYƏT TƏDQIQATININ MÜASİR ÜSULLARI

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы проведения качественных и количественных социологических исследований. Отмечается, что в современной практике опросов становится все труднее провести четкий водораздел между качественными и количественными методами, некоторые исследователи нередко смешивают области их применения. В частности, в ходе отбора количественной информации используют данные качественного характера (апелляция к чрезмерно большому объему примеров и образцов, использование формализованных схем при анализе собранного материала и т.д.). Процессы проведения качественных исследований рассматриваются не только как специфический социологический феномен, но и как особый метода сбора, обработки и использования информации.

Особо подчеркивается тот факт, что методы, используемые социологами, предполагают определенный уровень квалификации поллстера, его высокий профессионализм, особенно в анализе и интерпретации данных. Приводится информация о современных качественных исследованиях и методах, используемых социологами разных стран, говорится о методах отбора и анализа первичной информации.

Анотасија. Мəqалədə кəмиyyət və keyfiyyət tədqiqatların müqayisəli təhlili verilir. Qeyd olunur ki, müasir sosiologiyada istifadə olunan metodların xüsusiyyətlərinə gəldikdə onların keyfiyyət ya da kəmiyyət tədqiqatına aid olmasını müəyyənləşdirmək daha da çətinləşir. Müəlliflər tərəfindən bəzi qarşılıqlı hərəkətlər baş

verilir. Belə ki, müəlliflər kəmiyyət tədqiqatında məlumatların toplanmasının keyfiyyət vasitələrindən istifadə edirlər (böyük seçmə nümunələrindən istifadə, toplanılmış məlumatların təhlili üçün formalaşdırılmış sxemlərdən istifadə və s.). Məqalədə keyfiyyət tədqiqatının xüsusi bir problemin öyrənilməsi prosesi kimi, yalnız xüsusi keyfiyyət məlumatları ilə deyil, onların toplanması, emalı və təhlili üçün xüsusi üsulları nəzərdə tutur. Həmçinin qeyd olunur ki, tədqiqat metodlarından istifadə edən tədqiqatçının tədqiq etdiyi sahə ilə bağlı xüsusi bilik və bacarığa malik olması ilə yanaşı, həmçinin bu tədqiqat metodu haqqında dərin biliklərə və istifadə, öyrənmə və təhlil etmə vərdislərinə sahib olmalıdır. Müasir dövrdə istifadə olunan keyfiyyət tədqiqatların metodları haqqında məlumat verilir. Bu tədqiqatlarda istifadəsi nəzərdə tutula biləcək seçmə metodların da təhlili məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: «kəmiyyət tədqiqatları», «keyfiyyət tədqiqatları», «seçmə metodları», «case study», «müşahidə», «etnografik metodları».

* * *

Qərbdə keyfiyyət strategiyalarına marağın yenidən artması 1990-cı illərin ikinci yarısına təssadüf edir (məsələn, 1994 və 1998-ci illərdəki ümümdünya sosiologiya konqresi, 1996-cı ildə sosial elmlərin metodlarına həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans və s., "qeyri-rəqəmsal", strukturlaşdırılmış məlumatların toplanması və təhlili kimi metodoloji yanaşmalara geniş yer verilmişdir.). Azərbaycan sosioloji elmində bu tendensiya 90-cı illərin sonlarında yaranmış və hazırda fəal şəkildə istifadə edilməkdədir. Bu, qeyri-şəffaflığı"nın yığılması səbəbindən tədqiqat obyektinin çox mürəkkəb, mobil və hərəkətli olmasından o, formalaşdırılmış metodlar çərçivəsinə sığmadığından, hesab edirəm ki, onların (keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqatların) əlaqələndirilməsi daha məntiqli olardı.

Bir çox hallarda kəmiyyət və keyfiyyət metodları arasında seçim məhz əhatəliliklə dərinlik arasında seçimdir. Keyfiyyət tədqiqatı tədqiqatçıya seçilmiş mövzunu maksimal dərinliklə və detallı

ğına qədər tədqiq etməyə imkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, bu metodda əvvəlcədən, təhlilin müəyyən kateqoriyaları məhdudlaşdırılmır. Kəmiyyət tədqiqatının üstünlüyü ondadır ki, məhdud sayda suallarla bir çox sosial qrupların münasibətini öyrənməklə, bu nəticələr müqayisə və statistik metodlar tətbiq etməyə imkan yaradır. Əksinə, keyfiyyət tədqiqatı adətən nisbətən az sayda vəziyyətlər haqqında detallığı ilə zəngin məlumat verir. Müasir sosiologiyada tədqiqatçılar tərəfindən belə bir fikir mövcuddur ki, əhatəlilik və dərinlik arasındakı ziddiyyət təkcə kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının müqayisəsində ortaya çıxmır, eyni zamanda bu cür bölünmə keyfiyyət üsulların daxilində də mövcud olur. Seçim isə, bir insanın fərdi təcrübəsini anlamaq üçün bizə nə qədər vaxt və zəhmət sərf edə biləcəyimizdən asılıdır. Lakin, bu halda da resursların məhdudluğu səbəbindən böyük qisim insanlara aid olan yerli aspektləri və ya da bir sıra mövzuları genişləndirərək kiçik bir qrupda öyrəni təhlil etmək imkanı olur. Müsahibəni buna misal göstərə bilərik.

Adətən bu prosedur çox vaxt tələb edir və tədqiqatçı da seçim qarşısında qalır ki, kifayət qədər çox sayda insanlara bir neçə sualla müraciət etsin və ya ayrılan bütün vaxta yalnız iki və ya üç respondentlə, lakin daha geniş məsələlərə əhatəli toxunmaqla söhbət etsin.

Əhatəlilik və dərinlik arasında seçimi tənzimləyən ciddi qayda yoxdur. Əhatəliliyin dərəcəsi tədqiqatın məqsədindən, tədqiqatçının resurslarından, vaxtından və maraqlarından asılıdır. Başqa sözlə, əhatəlilik və dərinlik arasında seçim pis və yaxşı arasında seçim deyil, hər birinin bərabər sayda üstünlükləri və mənfə cəhətləri olan bir çox alternativlər arasında seçimdir.

Həmişə məlumdur ki, kəmiyyət metodlarının əsas problemləri onların standartlığındadır ki, bu da onlara yalnız ümumi, şərti tipik xüsusiyyətləri ölçməyə imkan verir. Bundan başqa, toplanan məlumatların yüksək dərəcədə dəyişilmə tempi onları dərhal "köhnəlmiş" edə bilər. Buna görə də, məlumatların toplanması və təhlilində yalnız kəmiyyət metodlarından istifadə edən tədqiqatçı, "boşluğu tutmaq" riski ilə qarşılaşır və ən yaxşı halda ictimai şüurun

gizli səthini təhlil etmədən, yalnız üstündən səthi toxunmaqla kifayətlənir. Buna görə də sadələşdirilmiş "dünya mənzərə"sində, proqnozlarda əhəmiyyətli xətlər, yanlış nəticələr və s. olur.

Buna baxmayaraq yerli və xarici sosioloji tədqiqatlarda kəmiyyət metodları hakim olaraq qalmaqdadır. Bu xüsusilə, Azərbaycan sosiologiyasının tədqiqat sahəsinə də aiddir, burada layihələrin həyata keçirilməsində keyfiyyət metodlarından istifadə demək olar ki, çox azlıq təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, metodların xüsusiyyətlərinə gəldikdə onların keyfiyyət ya da kəmiyyət tədqiqatına aid olması müəyyənləşdirmək daha da çətinləşir. Buna ən azı iki faktor təsir edir. Birincisi, tədqiqat prosesinə kompüter texnologiyaları güclü şəkildə nüfuz edir və hətta, bəzi hallarda keyfiyyət tədqiqatın özü də bu texnologiyanın bir hissəsinə çevrilir. Xüsusilə bu kontent-təhlilinə aiddir. İkincisi, müəlliflər tərəfindən bəzi qarşılıqlı hərəkətlər baş verir. Belə ki, müəlliflər kəmiyyət tədqiqatında məlumatların toplanmasının keyfiyyət vasitələrindən istifadə edirlər (böyük seçmə nümunələrindən istifadə, toplanılmış məlumatların təhlili üçün formalaşdırılmış sxemlərdən istifadə və s.). Bu cür hallar fokus qruplarda, müşahidələrdə, müsahibələrdə müşahidə edilir (Məs. bir neçə il bundan əvvəl bizim beynəlxalq sosial tədqiqatlar mərkəzlərindən biri (BSTM) bir neçə regionumuzda erkən nikahlara həsr olunmuş fokus qruplar keçirmişlər. Məsələ ondadır ki, BSTM fokus-qruplardan qeyri-peşəkar səviyyədə istifadə etmişdilər. Məlumatlar keyfiyyət metodları ilə toplanmasına baxmayaraq, kəmiyyət tədqiqatının nəticələri kimi şərh olunmuşdur). Ehtimal ki, məhz bu tendensiya bəzi tədris metodik nəşrlərin "Sosioloji məlumatların toplanmasının kəmiyyət metodları" bölməsində kontent-təhlil, sosioloji müşahidə, sosioloji eksperiment, anketləşmə, sosiometrik metodlar və s.-lər verildiyi səbəbindən biz bu tip vəziyyətlərlə rastlaşırıq.

Göründüyü kimi, belə bir yanaşma tamamilə əsaslandırılmayıb. çünki keyfiyyət üsullarında məlumatların təhlilieçirildiyində və təfsirində fərqli bir yanaşma nəzərdə tutulur və əslində, onların unikallığı və dəyəri onların dərinliyindədir. Kəmiyyət tədqiqatla-

rında "müəyyən edilməyən məsələlər" məhz, bu metodlarla həllini tapır.

Keyfiyyət tədqiqat tipinin komponentləri:

- Keyfiyyət tədqiqatı əsasən sosial praktikanın fərdi aspektini - konkret vəziyyətlərdə konkret insanların real həyat təcrübəsi əsasında öyrənmək məqsədilə aparılır. Burada fərdi insanın üzərində aparılan tədqiqatda həmçinin ayrı-ayrı sosial qruplarabəndə, hərəkətlərə və ya hətta konkret sosial şəraitdə sosial institutların fəaliyyətinin xarakterinə təsir edən daha geniş sosial problemlər tədqiq edilə bilər. Əlavə məlumat mənbələri kimi, kəmiyyət göstəriciləri (məsələn, statistika) rol oynaya bilər, lakin onların da təhlili analitik yanaşma əsasında həyata keçiriləcəkdir. Bu, ilk növbədə müxtəlif insan sənədləri və ya "həyat sənədləri"dən əldə edilən empirik strukturlaşdırılmamış dəlillərdir: müsahibə və müşahidələrin mətn yazıları, şəxsi və rəsmi sənədlər, fotosəkillər və s.

- Keyfiyyət tədqiqatının ikinci komponenti təhlil üçün analitik və şərhçi prosedurlardır. Bunlar, təsvir və şərhədən başlayaraq kodlaşdırma və təsnifatlaşdırma qədər olan fərqli texnikaları özündə cəmləşdirir.

- Üçüncü komponent bir izahedici hesabatdır. Belə bir hesabatın janrı və üslubuna, tədqiqat məqsədlərinə və onun nəzərdə tutulduğu ünvanına- geniş ictimaiyyətə, elmi çıxış və ya diskussiyaya (müzakirəyə) görə fərqlənir. Onun üslubuna görə, göstərilən fenomenin sosial həyatı şərh, düşüncə, fərziyyə və ya nəzəriyyə şəklində olur.

Yəni, keyfiyyət tədqiqatı xüsusi bir problemin öyrənilməsi prosesi kimi, yalnız xüsusi keyfiyyət məlumatları ilə deyil, onların toplanması, emalı və təhlili üçün xüsusi üsulları nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, keyfiyyət tədqiqatından istifadə edən tədqiqatçının tədqiq etdiyi sahə ilə bağlı xüsusi bilik və bacarığa malik olması ilə yanaşı, həmçinin bu tədqiqat metodu haqqında dərin biliklərə və istifadə, öyrənmə və təhlil etmə vərdişlərinə, sahib olma-

lıdır. Bəs tədqiqatçılar niyə keyfiyyət tədqiqatlarına tez-tez müraciət edirlər. Bunu vacib edən səbəblər hansılardır?

İlk səbəb kimi öyrənilən problemin mənsəyini, təbiətini göstərmək olar. Belə ki, elə problemlər var ki, özünə keyfiyyət yanaşması tələb edir, məs. tipik olmayan (müəyyən xəstəlikləri, yeni dini cərəyanları, narkotikdən, psixogen maddələrdən istifadəni və s.) fərdi təcrübələri öyrənən zaman keyfiyyət metodları bu vaxta qədər məlum olmayan bir hadisənin təbiətini başa düşmək, artıq məlum problemlərin yeni aspektlərini təsvir etmək və ya kütləvi sorğular və kəmiyyət məlumatlarla tədqiqi mümkün olmayan sosial praktikanın gizli subyektiv mənə və ya mexanizmlərin açılması üçün vacibdir. Ümumilikdə, bu tədqiqat sosial həyatın dar bir tərəfini dərin öyrənilməsinə nəzərdə tutan incə bir vasitədir.

Bir başqa səbəb isə, tədqiqatçının ustonovkası və nəzəri istiqamətə uyğun olan onun müəyyən fəlsəfi yönümünü məsələn fenomenoloji və ya daha geniş anlamda, sosial həyatın subyektiv aspektlərinə - insanın dünyasına əsas diqqətini yönəldən çağdaş sosiologiyanın humanist ideyalarını göstərmək olar.

Bəs kimlər keyfiyyət tədqiqatı keçirirlər? Bu məsələdə istər marketing üzrə mütəxəssislər, istərsə də sosial problemlərlə məşğul olan tədqiqatçılar yekdil fikirdədilər. Onlar hesab edirlər ki, davranış və sosial elmlərin müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər insan davranışları ilə bağlı məsələlərdə bu metodlara daha tez-tez müraciət edirlər. Bu tip layihələr istər tədqiqat qrupları, istərsədə fərdi tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilir.

Tədqiqatı maraqlı dairəsinə və ya keçirilmə taktikasına görə hadisələrin öyrənilməsi (keys-stadi), etnoqrafik təsvir, əsaslandırılmış nəzəriyyə, həyat tarixi, ailə tarixi, tarixi araşdırma (şifahi tarix) və s. kimi fərqlənir. Aşağıda keyfiyyət tədqiqatının bəzi metodları haqqında qısa məlumat verilir (növbəti məqalələrdə bu metodlar daha geniş şəkildə, müəyyən problemlərin öyrənilməsində tətbiq edilərək təhlil ediləcəkdir).

Müşahidə metodu. Sosial psixoloqlar kəmiyyət tədqiqatlarından uzaqlaşmağa başladıqdan sonra tətbiq edilməyə başladı. Bu üsulun başqa adı çöl tədqiqatıdır (field study). Adından da görün-

düyü kimi bu üsul, obyektin ona aid olan sahədə fəaliyyəti zamanı müşahidə nəzərdə tutulur.

Etnoqrafik tədqiqat (ethnography) cəmiyyətdə gedən ayrıca bir prosesin bir qrupun misalında öyrənilməsindən, bundan başqa müəyyən qrupa aid mədəniyyətin, orada gedən proseslərin müşahidə yolu ilə öyrənilməsindən ibarət ola bilər. Bu üsuldən təbii şəraitdə və laboratoriya şəraitində istifadə etmək mümkündür. Adətən bu metoda qeyri struktur müsahibə də əlavə olunur.

İştirakçı kimi müşahidə aparılması (participant observation). Bu metod tədqiqatçının, müşahidə obyektini olan qrupa üzv kimi daxil olaraq həmin qrupun mədəniyyətini, oraya aid olan insanların davranış mexanizmlərini öyrənməsindən ibarətdir.

Məzmun təhlili (content analysis) müxtəlif sənədlərin, olmuş hadisələri təsvir edən kitabların, lent yazılarının, qəzet və jurnalların, internet saytlarının, qanunların və başqa sənədli çap məhsullarının öyrənilməsindən ibarətdir. Bu metoddan müxtəlif sosial elm sahələrində istifadə olunur. Məs., Britaniya tədqiqatçısı D. Robertson 1970-ci illərdə bu üsulla Britaniyada və Amerikada aparılan partiyalar arasındakı yarışmaları öyrənmişdir. Məzmun təhlili son illərdə ictimai münasibətlərdə, xüsusilə media münasibətlərində müvəffəqiyyətin ölçülməsi üçün mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Fokus qrup metodu bir qrup şəxsin müəyyən məhsula, hadisəyə, ideyaya münasibətinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu münasibəti aydınlaşdırmaq üçün bir yerə cəmlənmiş qrupa obyekt haqqında suallar verilir. Bu zaman qrup üzvləri müzakirə edilən obyekt barədə sərbəst danışa bilərlər. Bu üsul müxtəlif mədəniyyətə malik qrupların fikirlərini öyrənməyə, müzakirə zamanı gözlənilmədən ortaya çıxan məsələlərin tədqiqinə imkan verir. Bu metod asanlıqla başa düşüldüyü və inandırıcı olduğu üçün yüksək validliyə malik hesab olunur.

Qeyri struktur müsahibə (unstructured interview) metodu adından görüldüyü kimi iştirakçılarla tək tək söhbət aparılması və alınmış cavabların təhlil edilməsindən ibarətdir. Kəmiyyət tədqiqatı metodlarına daxil olan struktur müsahibələrdən fərqli olaraq bu intervyu söhbət xarakteri daşıyır. Suallara əvvəlcədən qəbul edil-

miş şkala üzrə cavab verilmir. Sualların sayı, onların məzmunu, cavabların ölçüsü iştirakçıya görə dəyişə bilər. Belə müsahibə neçə nəfərin bir istiqamətdə düşündüyünü yox, bir nəfərin niyə "məhz belə" düşündüyünü aydınlaşdırmağa çalışır. Bu üsul adətən başqa metodların tərkib hissəsi olur. Bu metoda Amerika tədqiqatçısı S. Milqramın "Avtoritetə tabe olma" təcrübəsindən sonra eksperiment iştirakçıları ilə söhbətlərini misal gətirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki bu üsul lonqitudal ola bilər. Bir neçə müddətdən sonra iştirakçının müəyyən məsələyə aid fikirlərində nə dəyişiklik olduğunu öyrənmək məqsədilə yenidən aparıla bilər.

Hadisənin öyrənilməsi (case study) hadisəni yaradan səbəblərin, onun hərəkət verici amillərinin aşkara çıxarılması məqsədilə bu hadisənin bütün dərinliyi ilə tədqiq edilməsindən ibarətdir. Bu üsuldən təhsil, sosial psixologiya, siyasət, iqtisadiyyat kimi sahələrdə istifadə etmək olar. Ümumiyyətlə, məqsədi sosial və davranış elmi tədqiqat metodlarını sinifləşdirmək və ayrı ayrı təsvir etmək olmayan ədəbiyyatlarda case study, field work, qualitative research ifadələri eyni mənalı anlayışlar kimi işlənir. Məsələn, etnoqrafik vəziyyəti öyrənmək üçün əyalətlərə gedərək yerli əhali ilə sərbəst söhbət aparan sosial tədqiqatçının işi bu ifadələrdən hər üçü ilə işarə oluna bilər (wikipediya).

Bu tədqiqat metodlarına böyük marağın olduğunu və Azərbaycan reallığında kifayət qədər işlənmədiyini nəzərə alaraq, keyfiyyət tədqiqatının metodlarını daha geniş şəkildə nümunələrlə növbəti məqalələrdə işıqlandırılacaq.

Tədqiqat prosesində daha vacib mərhələlərdən bir də tədqiqat sahəsinin seçilmə prosesidir. İdeal bir tədqiqat sahəsi elə bir sahədir ki, tədqiqatçı asanlıqla tədqiqat aparmağa icazə əldə edə bilər və lazımi məlumatlar əldə etmək üçün məlumat verənlərlə etibarlı əlaqələr qura bilər. Əlverişli şəraitdə işləmək həmişə mümkün olmur. Tədqiqat sahəsinə giriş həmişə çətin olur. Bu səy və səbr tələb edir. Tədqiqatçı tədqiqat sahəsinə giriş şərtlərini müzakirə etməli, daim inam yaratmağa səy göstərməli və hətta, inanmadığı dəyərləri belə özündə əks etdirən məlumatları toplamağa hazır olmalıdır.

Mümkün tövsiyələrdən biri budur ki, tədqiqatçılar öz ətrafından - şəxsi və ya peşə mühitində işləməkdən imtina edirlər. Yeni başlayan tədqiqatçılar isə daha çox üstünlüyü öz dostlarını və ya ətrafını öyrənməyə verir. Təəssüf ki, vərdiş perspektivi təhrif etməyə gətirir və insanlar, vəziyyətlər, əşyalar adətən bir ölçülü və statik bir-birinə oxşar görünə bilər. İnsanlar ümumiyyətlə adi şeylərə olan baxışlarını tamamilə təbii və yalnız bu cür mümkün olduğunu düşünürlər. Buna baxmayaraq, tədqiqatçı bu versiyanı digər mümkün olan minlərlə başqa versiyaların biri kimi öyrənməlidir.

Kim ki, yalnız öz peşə mühitində çalışanlarla işləyirsə bu cür oxşar problemlərlə qarşılaşacaqlar. Onlar sağlam düşüncə kimi həmkarlarının gözləntilərini və ya üstün saydıqları fikirləri bölüşməyə çalışacaqlar.

Seçmənin planlaşdırılması: Yəqin ki, seçmənin təşkilinə olan yanaşma qədər keyfiyyət və kəmiyyət üsulları arasında fərqləri özündə əks etdirən elə bir vasitə yoxdur. Keyfiyyətli tədqiqatı adətən nisbətən kiçik seçmə nümunələri əsasında işin məqsədindən asılı olaraq seçilir. Kəmiyyət üsullarında adətən seçmənin ölçüsü böyük olur təsadüfi üsulla seçilir. Yalnız, vurğulamaq vacibdir ki, seçmə üsulları fərqlidir və burada hər bir yanaşmanın məntiqi də unikaldır, bu da onların strateji məqsədlərinin fərqli olması ilə izah edilir.

Ehtimal və ya kəmiyyət seçməsinin məntiq və gücü real təsadüfi və statistik olaraq təmsil edən halların seçilməsindən asılıdır və bunun əsasında seçmə toplunu bütün baş topluya şamil etmək mümkünür Bu vəziyyətin məqsədi ümumiləşdirmədir.

Məqsədli (hədəfli) və ya keyfiyyət seçməsinin məntiqi və qüdrəti, onun dərin araşdırma üçün zəngin məlumatları seçmək imkanı verməsidir, bunun da əsasında araşdırmanın məqsədi üçün vacib olan nəticələr əldə etmək mümkündür. Buna görə də, bu seçmə məqsədli (hədəfli) və ya məqsədyönlü adlanır. Bir çox sosioloji ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, müəyyən mənada nəzəri seçmə keyfiyyət seçməsi üçün bir sinonimdir.

Nəzəri seçmə - öz növbəsində müvafiq nəzəri anlayışları özündə əks etdirən və tədqiqatçının maraq dairəsində olan empirik

reallığın aspektləri haqqında məlumatı olan insanların seçilməsidir. Yəni, insanları seçilməsi meyyarı empirik reallığı təsvir edən nəzəri təkliflərdir.

Tədqiqatın başlamazdan əvvəl üç vəzifənin həllini nəzərə almaq lazımdır: 1) Əsas tədqiqat sualına uyğun olaraq tədqiqatın yeri və qrupu seçilməli 2) istifadə ediləcək məlumatı toplama metodları müəyyənləşdirilməli (müşahidələr, müsahibələr, sənədlərlə iş, audio və video kasetlər və ya onların birgə baxılması və s.) 3) Əgər inkişaf və ya təkamüllə əlaqəli proses öyrənilirsə, onda müəyyənləşdirilməlidir ki, müəyyən zaman kəsiyində eyni insanları ya da müxtəlif vaxtlarda müxtəlif insanları müraciət edilsin. Nəzəriyyənin qurulması xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bu vəzifələrə verilən qərarlara zamanla düzəlişlər edilə bilər.

Keyfiyyət tədqiqatlarında çox vaxtı bu seçmə metodlarından istifadə olunur:

- Ekstrimal (kəskin seçilən və ya kənaraçıxma) halların seçilməsinə maraqlı hadisələrin qeyri-adi təzahürlərinin öyrənilməsi. Məsələn, görkəmli uğurlar/nəzərəçarpaq uğursuzluqlar; üst təbəqələr/itirilmiş iş; ekzotik vəziyyət, böhranlar.

- Müntəzəm seçim. Hadisələri ən yaxşı şəkildə zəngin məlumatlarla təmsil edən hallar (lakin ekstrimal deyil), məsələn, yaxşı tələbələr / pis tələbələr; yuxarı səviyyədə/aşağı səviyyədə.

- Homogen seçim. Fokuslanmaq, dəyişməyi azaltmaq, sadələşdirilmiş təhlil etmək, müşahidə etmək üçün qrup müsahibələrini asanlaşdırmaq məqsədilə oxşar müşahidələrin seçilməsi,

- Tipik halların seçilməsi. Tipik, normal, ortalama olanı göstərmək və ya vurğulamaq.

- Zəncirvari və ya qartopu üsulu ilə seçim. Maraqlı, zəngin məlumatlara sahib olanlarla tanış olan insanların seçilməsi və beləliklə, bu qayda üzrə öyrənilməyə uyğun gələnlər. Yəni tədqiqat iştirakçıları daha kimlərə müraciət olunmalı olduğunu göstərir və ya çox vaxtı əlaqələndirir.

- Meyarlar üzrə seçim. Tədqiqat zamanı qurulan və məqsədlərinə xidmət edən meyarlara cavab verən, (və ya onların bütövlüyünə) uyğun gələn vəziyyətlərin seçilməsi.

- Təsdiq edən və inkar edən halların seçimi. İlk təhlili inkişaf etdirmək və dərinləşdirmək, istisnaların axtarışı, dəyişikliklərin yoxlanılması üçün istifadə olunur.

- Uyğun və ya yaranan seçim. Sahə işi prosesində yeni nümunələrin gözlənilməzliyindən, elastikliyiindən istifadə edərək keyfiyyətli seçmənin texnikası deyil, məhz hazırlanması prinsipi-dir.

- Siyasi cəhətdən vacib vəziyyətlərin seçimi. Araşdırmaya diqqət yetirmək və ya məqsədli qoşulma zamanı arzuolunmaz diqqətin istisna edilməsi/ siyasi cəhətdən həssas hadisələrin seçmədən çıxarılması.

- Birləşmiş və ya qarışıq məqsədli seçim(). Üçölçənlik, elastiklik, bir neçə məqsəd və ehtiyacının təmin edilməsi məqsədilə keyfiyyət seçiminin bir neçə üsulunun birləşdirilməsi.

Nəhayət, keyfiyyət seçimi məsələsilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, təqdim etdiyimiz seçmə növləri keyfiyyət tədqiqatının bütün variantlarını özündə əks etdirmir. Yazmadığımız digər seçmə metodları da mövcuddur. Bundan əlavə, bəzən tədqiqat zamanı tədqiqatın məqsədindən və qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq seçmələrə müəyyən dəyişikliklər edilir və ya bu seçmə növlərinin (tiplərin) müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edillir.

Son nəticələrin analitik şəkildə təsvir olunması görə tədqiqatlar əsasən təsviri üstün olan və ya analitikliyi üstün olanlara bölünür. Bu, ilkin məlumatlara müdaxilə dərəcəsinin müəyyən edilməsindən asılıdır. Bu məsələyə ümumiyyətlə üç mümkün yanaşma var.

Bəziləri, informantların ilkin məlumatlarının tədqiqatçı tərəfindən şərh olunmadan "öz səsləri ilə" özləri haqqında danışdıqları zaman əldə edilən məlumatlara üstünlük verirlər (Yəni, ilkin məlu-

matlar heç bir təfsirə məruz qalmadan verilir). Digərləri isə alınan məlumatların qısa şərhlərlə redaktə edilməsini və sistemləşdirilməsi (redaktə) strategiyasına üstünlük verirlər. Bu strategiya daha çox təsviri xarakter daşıyır, nəinki analitik. Üçüncü qrup sifarişçilər diqqəti nəzəriyyənin qurulmasına yönəldirlər. Onlar hesab edirlər ki, real təcrübə haqqında konseptual təsəvvür və fenomenin təbiəti ilə bağlı nəzəri düşüncələr keyfiyyət tədqiqatının ən qiymətli nəticələridir.

Beləliklə:

Keyfiyyətli üsulları geniş şəkildə davranış və sosial elmlərdə istifadə olunur və ilk növbədə ictimai həyatın ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsi üçün istifadə olunur. İlk məlumatlar müşahidə, dərin müsahibələr və şəxsi sənədlərə müraciət zamanı toplanır.

Nəticələrin təqdim edilmə sahəsi özlərinin həyat təcrübəsi haqqında qiymətləndirici mühakimələrini özündə əks etdirən struktursuz mətn materiallarıdır. Bu mətnlər sonrakı təhlildə əsas məlumat mənbəyidir.

Keyfiyyət tədqiqat sahələri olduqca strukturlaşdırılmışdır və nəticələrin təqdim olunmasında isə müxtəlif taktika və təhlil üsulları mövcuddur. Belə tədqiqat aparmaq üçün tədqiqat marağından başqa, bu sahədə davranış taktikası və məntiqli keyfiyyət təhlili aparmaq üçün xüsusi bilik tələb olunur. Keyfiyyət metodları ilə işləmək bacarığı ilk növbədə nəzəri biliklərdən, daha böyük dərəcədə sosioloqun ümumi tədqiqat təcrübəsindən və belə tədqiqatların aparmaq səriştəsindən asılıdır. Məhz, bütün yuxarıda sadaladığımız məsələlərin hamısını bir məqalədə nəzərdən keçirmək, təhlil etmək mümkün olmadığından, növbəti məqalələrdə istifadə olunan keyfiyyət tədqiqatın metodları daha geniş şəkildə öz əksini tapacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: Учеб. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. М.: Добросвет, 1998.
2. Саганенко Г.И. Обоснование качественного исследования на базе открытых вопросов. Ольборг: Университет Ольборга (Дания), 1997;
3. Белановский С.А. Метод фокус-групп. М., 1996; Алексеев А.Н. Драматическая социология. Кн. 1, 2. М., 1997;
4. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. М., 1998.
5. Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. М., 1999. С. 55-79 и др.
6. <http://docplayer.ru/39126540-28-01-lekciya-3-kachestvennye-issledovaniya-grounded-theory-metod-nablyudeniya-etnograficheskiy-metod-case-study-kachestvennoe-intervyu-fokusgruppy.html>
7. Ə. Əliyev, R. Abasov Xalqın səsi: Miflər və Reallıq. B., 2018

*Əliyev Z.H.
Beynəlxalq İxtiraçılıq və Biznes İnstitutu
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Sosiologiya şöbəsinin dissertantı
zahidaliyev061@gmail.com*

“NARKOMANIYA” TƏHLÜKƏSİ NƏZARƏTSİZ GƏNCLƏRİN CİDDİ SOSIAL PROBLEMİ KİMİ

Аннотация. В статье рассматриваются такая серьезная социальная проблема современного общества, как угроза «белой смерти» (наркомании), пути ее устранения а также способы выхода из положения. Опираясь на данные экспертов ВОЗ, автор исследует причины возникновения наркозависимости, а также роль социальных, психологических и биологических факторов в распространении наркомании среди молодежи. Особо затрагивается вопрос важности контроля и общественной заботы в целях здорового и духовного развития личности подростков и молодежи, как будущего поколения нашего общества.

Анотасија. Мəqələdə müasir cəmiyyətdə nəzarətsiz gənclərin ciddi sosial problemi kimi onların “ağ ölüm” (narkomaniya) təhlükəsi ilə qarşılaşmaları və vəziyyətdən çıxış, təhlükəni aradan qaldırmaq yolları nəzərdən keçirilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının ekspertləri tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilən faktlar əsasında narkotik asılılığının yaranma səbəbləri araşdırılır, eləcə də, narkomaniyanın nəzarətsiz gənclərin arasında geniş yayılmasında ictimai, psixoloji və bioloji amillərin rolu təhlil olunur. Cəmiyyətimizin gələcəyi olan yeniyetmələrin və gənclərin sağlam inkişafı üçün, onların bir şəxsiyyət kimi mənəvi cəhətdən yetkinləşməsi üçün ictimai qayğı və nəzarətin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: «yeniyetmələrin və gənclərin problemləri», «narkomaniya», «nəzarətsiz gənclər», «böhran mərhələsi», «icti-

mai nəzarət», «ailə mühiti», «qayğı və məsuliyyət», «şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm şərti».

* * *

Müasir sosiologiya və psixologiya elmlərində keçid dövrünün böhran mərhələsini yaşamaqda olan yeniyetmələrin və gənclərin problemləri getdikcə diqqət mərkəzinə çevrilməkdədir. Beləki, hər iki elm sahəsinin sonuncu ciddi uğurları sayılan dərslər və tədqiqatlarda gənclərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və yetişməsində onların ciddi nəzarət və düzgün seçim prinsiplərinə əməl etmələri, eləcə də, keçid dövrlərinə əməl etmələrini, eləcə də, keçid dövrlərində, yaxud böhran mərhələlərində yeniyetmələrin və gənclərin insan sağlamlığı və ictimai fəaliyyəti üçün təhlükə mənbələri olan zərərli vərdislərdən uzaq durmaları döndə-döndə vurğulanır. (1;2;4;7 və s.)

Sözügedən olduqca təhlükəli və zərərli vərdislərdən biri kütləvi ədəbiyyatda və publisistikada artıq çoxdan "ağ ölüm" adını almış narkomaniya xəstəliyidir. İnsanlara hələ qədim zamanlardan məlum olan narkotiklərdən sui-istifadə hal-hazırda bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən məsələlərdən biridir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının ekspertləri göstərir ki, narkomaniya dünya miqyasında səhiyyə üçün böyük təhlükə təşkil edir. Narkomaniya bir xəstəlik kimi artıq global problemə çevrilmişdir. Yeniyetmə və gənclər arasında narkotik və digər psixotrop maddələrdən istifadə sürətlə artmaqdadır.

İnsanların niyə bilə-bilə özlərini keyləşdirmək, sərxoş etmək, dəlilik vəziyyətinə gətirmək istəyi hər zaman maraqlıdır. Müasir alimlər narkotik asılılığının əmələ gəlməsinin səbəblərini təhlil edərək 3 əsas istiqaməti və 3 qrup amili ayırmışlar:

- İctimai (ailə və cəmiyyətin təsiri də daxil olmaqla);
- Psixoloji (psixikanın xüsusiyyətləri və psixikada dəyişikliklər)

- Bioloji (orqanizmin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zərərli vərdislərə meyillilik); İctimai amillərin ön sırasında ailə mühiti gəlir.

Adətən, məhz ailədə olan problemlər uşağı "risk qrupu"na itələyir, onların narkotiklərə başlaması üçün zəmin yaradır. Psixoloqlar çoxdan sübut etmişlər ki, natamam ailədən olan uşaqlarda ünsiyyət problemləri meydana çıxır. Diqqətdən və qayğıdan kənardə qalan və kifayət qədər ünsiyyət almayan uşaq gələcəkdə spirtli içkilərə və narkotiklərə meyilli olur.

Tam ailədə harmoniyanın olmaması da risk faktoru sayılır. Ailə üzvləri arasında və uşağa qarşı fiziki və psixoloji zorakılıq və inamsızlıq olan, konfliktlərdən qaça bilməyən, aşağı mədəni səviyyəli ailələrə mənsub uşaqlarda tənhalıq, bezmə, həmyaşdlarına paxıllıq, narahatçılıq, depressiya, qorxu, bəzən aqressivlik, yalançılıq və s. bu kimi hissiyyatlar və qüsurlar yaranır, uşaq özünü tənha, heç kimə gərək olmayan hesab edir, aşağı özünüdəyər, natamamlıq kompleksi, tədricən onu başa düşmədiklərinə görə valideynlərinə və müəllimlərinə qarşı qisas hissəsinə çevrilir. Belə uşaqlar narkotiklərlə rastlaşdıqda müqavimət göstərə bilmirlər və asanlıqla narkotik istifadəçisinə çevrilirlər.

Hətta sağlam ailələrdə də valideynlər çox zaman uşağı tam qayğı ilə əhatə edə bilmirlər. Onlar bilməlidirlər ki, uşağa yalnız qida, sağlamlıq və tədris deyil, həmçinin sərbəst vaxtlarının düzgün təşkili və ətraf mühitə olan marağını inkişaf etdirmək də vacibdir.

Psixoloji amillər

Narkotiklərdən istifadə etmək üçün əlverişli bəhanə emosional gərginlik, depressiya, əhval-ruhiyyəni qaldırmaq tələbatı ola bilər. Sedativ (sakitləşdirici) narkotiklər həyəcanı, gərginliyi götürdüüyü əhval-ruhiyyəni qaldırdığı üçün onlardan depressiyada istifadə edilir. Əgər ilk vaxtlarda narkotik depressiyaya qarşı bir vasitə

kimi “işləyirsə”, qısa bir müddətdən sonra özü depressiya mənbəyinə çevrilir.

Aşağı özünədəyər və emosional həssaslığı olan yeniyetməlik dövrü narkotiklərə qurşanmaq üçün ən əlverişli vaxtdır. Yeniyetmələr, həmçinin, cəmiyyəti özünə qarşı təcavüzkar qüvvə kimi qəbul etməyə meyillidirlər. Psixi sağlam şəxsiyyət stressə soyuqqanlılıq, fəallıq, ekstermal situasiyaya uyğunlaşaraq reaksiya verirsə, zəif və psixikası sağlam olmayan insanlarda stress ruh düşkünlüyünə və nevroitik davranışa səbəb olur.

Narkotik asılılığına bəzi uşaqlarda psixi meyillilik, digərlərində isə yüksək davamlılıq mövcuddur. Narkotiklərə yüksək meyillilik uşağın psixikasının xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Bioloji amillər

Müxtəlif insanlar toksiki və bioloji təsirlərə müxtəlif reaksiyalar verir. Epidemiyalar zamanı hamı xəstələnmir, kütləvi zəhərlənmələrdə bəziləri sağlam qalır. İnsanlar istiliyə və soyuğa eyni cür dözmür. Narkotikdən asılılıq da bütün insanlarda inkişaf etmir. Narkotikləri çox insan dada bilər, lakin onlardan bəziləri narkoman olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu və ya digər maddələrə meyilliliyi olanlar ilk dəfədən narkomaniyaya tutulurlar.

Narkomaniyaya meyillilikdə irsiyyətin rolu böyükdür. Narkomaniyada müalicə olunan gənclərin 85%-ində irsi asılılıq aşkar edilir.

Yeniyetmələrin narkotiklərə meyilliliyinin bir səbəbi də infantilizmdir - qərar qəbul etmək qabiliyyətinin olmaması, daha asan yolla getmək cəhdləri. Heyvanlardan və uşaqlardan fərqli olaraq yetkin insan öz hissələrinə sahib çıxmaq qabiliyyətinə bu və ya digər səviyyədə malikdir. Özünənəzarət – yalnız iradi funksiya olmayıb, həm də ictimai və mənəvi normaların mənimsənilməsi, təbiyə ilə qazanılan vərdəstdir. Narkotiklərdən istifadənin nəticələri haqda biliklər və və dəyərlərin, şəxsi və ictimai məqsədlərin olması özünənəzarətə kömək edir.

Narkomaniyanın fizioloji aspektləri

Tibbi anlayış kimi narkotik – mərkəzi sinir sistemində spesifik (stimuledici, sedativ, hallüsinogen və s.) təsir göstərən dərman vasitəsidir. Narkomaniya (latınca narke – keyləşmə, yuxu; mania – dəlilik, ehtiras, meyil) – narkotik və psixotrop vasitələrdən sui-istifadə nəticəsində yaranan xroniki xəstəlikdir. O, narkotik maddələrə patoloji meyilliyin, abstinent sindromla müşayiət olunan fiziki və psixi asılılığın yaranması ilə səciyyələnir. Narkoman – həkim təyinatı olmadan qeyri-qanuni narkotik və psixotrop maddə istifadə edən şəxsdir.

Narkotiklər tolerantlıq yaratmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Tolerantlıq – maddə qəbulundan yaranan effektin tədricən azalması və nəticədə eyni effekti almaq üçün daha yüksək dozaların qəbuluna ehtiyac duyulmasıdır. Narkotikdən asılılıq fiziki və psixi olur. Psixi asılılıq - maddə qəbulu nəticəsində xoş əhval-ruhiyyənin yaranması ilə əlaqədardır; bu zaman şərti refleks yaranır və ömür boyu saxlanılır. Fiziki asılılıq isə müntəzəm maddə qəbulu nəticəsində orqanizmdə maddələr mübadiləsinin dəyişməsi əlaqəlidir.

Məlumdur ki, orqanizmdə bir sıra maddələr sintez olunur ki, onlar orqanizmdə gedən müxtəlif proseslərdə, maddələr mübadiləsində iştirak edir. Narkotiklər orqanizmə düşdükdə həmin maddələrin funksiyalarını yerinə yetirməyə başlayırlar. Nəticədə orqanizm, daxili resurslarına qənaət etmək üçün bir sıra maddələrin sintezini azaldır və ya tamam dayandırır. Yəni, orqanizm narkotik qəbuluna “köklənir” və onu öz biokimyəvi proseslərinə daxil edir. Orqanizmin narkotik təsirindən fizioloji olaraq “yenidənqurulması” nəticəsində artıq narkotiklərin yoxluğu zamanı abstinensiya və ya narkomanların dili ilə desək “lömka” başlayır. Abstinent sindrom (“lömka”) narkotik maddələrin orqanizmə müntəzəm qəbulu kəsildikdə baş verir.

Əlamətləri müxtəlif olur: adi narahatlıqdan və ya istilik hissiyatından tutmuş, oynaqlardakı burulmalar, qıcolmalar, möhkəm ağır əlamətlərinə qədər.

Narkotiklər orqanizmdə parçalanaraq, böyrək, bağırsaq və ağ ciyərlər vasitəsilə xaric olunur. Ona görə də “narkotik ehtiyatını” daima artırmağa ehtiyac duyulur. Fiziki asılılıq müntəzəm olaraq narkotik qəbul edilməsini tələb edir. Növbəti dozanın qəbulu vaxtı keçdikdə narkoman əzab çəkməyə başlayır. Bu təkcə ağrılar deyil, həm də dözülməz titrətmələr – “daxili buzlu soyuq”, soyuq tər, təkrari ishalla qarın ağrıları, ürəkbulanma və qusma, burunaxması, zəiflik, oynaqlarda ağrılar və digərləridir. Bütün bunlar, narkomanları müxtəlif, çox zaman qeyri-qanuni yollarla növbəti dozanı tapmağa məcbur edir. Narkotiklərə qurşanan insanda mənəvi keyfiyyətlər məhv olur, psixi pozğunluqlar yaranır, o, dostlarını, ailəsini itirir, sənət və ixtisas qazana bilmir, işsiz qalır, özünə və ətrafına sonsuz bədbəxtliklər gətirir və nəhayət, tədricən hədəninə məhv edir. Narkomaniya bir ağır xəstəlik kimi son nəticədə orqanizmin həyat fəaliyyətinin kobud şəkildə pozulmasına və sosial tənəzzülə gətirib çıxarır.

Ümumən yeniyetmələrdə və gənclərdə, xüsusən, onların ayrıca diqqətə möhtac olan nümayəndələrində pis vərdislərə alışqanlıq və aludəçiliyin ciddi səbəblərindən biri də ictimai mühit və cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün nəzarətin və ya seçimin vaxtında və doğru-düzgün edilməməsi, eləcə də, böhranlı vəziyyətdən çıxış yolunun lazımı formada müəyyən olunmaması ilə bağlıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif dövrlərin və ölkələrin tədqiqatçıları gənclərin və yeniyetmələrin arzu olunan səviyyədə tərbiyəsi və yetkinləşməsində ictimai mühitin vaxtaşırı qayğısı və məsuliyyəti məsələlərinə ayrıca diqqət yetirirlər (3;4;5;7 və b.)

Narkotik zəhər olub, insanın beynini və psixikasını tədricən məhv edir. Benzin və ya yapışqan, məsələn, insanları 3-4 aydan sonra əqli əlilə çevirir, “təhlükəsiz nəşə” isə (kannabis, mariyuana) – 3-4 ildən sonra. Morfi istifadə edən insan 2-3 aydan sonra nəşə edə bilmək qabiliyyətini o dərəcədə itirir ki, artıq özünə də qayğı göstərmir və tamamilə insan simasından məhrum olur. Kokain istifadəçiləri isə 3 ildən artıq yaşamırlar. Onlarda ölüm ürək çatışmazlığından baş verir və ya burun arakəsməsi o qədər nazildir ki, tez çatlayır və güclü qanaxmalardan insan məhv olur.

Yeniyetmə və gənclərin narkotiklərdən istifadəyə başlamasına səbəb, əksərən, ilk dəfə narkotiklərin dadına baxmaq marağı və ya dostları ilə həmrəyliyi olur.

Şüurlu surətdə narkotiklərə başlayan insanlar, adətən, iki cür effekt gözləyirlər: birincisi – gündəlik, bəzən çox ağır problemlərdən və ya faciəvi hadisələrdən uzaqlaşmaq imkanı; ikincisi – təxəyyülü, yaradıcılıq qabiliyyətini stimullaşdırmaq üçün yeni, naməlum hissləri yaşamaq. Bəzən, həqiqətən bir sıra narkotiklərin qəbulu nəticəsində qısa müddət ərzində problemləri unutmaq, onlardan uzaqlaşmaq mümkün olur. Bu müddət həqiqətən çox qısadır: hətta ilk dəfə narkotikdən istifadə edənlərdə bu 12-18 saatdan artıq olmur. Lakin, problem özü yox olmur və ən dəhşətlisi də odur ki, özü ilə birlikdə yeni problem də yaradır: narkotikdən asılılıq. İkinci effektə gəldikdə isə, hamının yaddaşında olan misalları göstərmək olar: Merilin Monro, Elvis Presli, Mixail Bulqakov, Jim Morrison, Uitni Xyuston və bir çox tanıdığımız istedadlı insanlar. Onlar hələ də yaşaya və yarada bilərdilər.

Əksinə, narkotiklər yaradıcılıq prosesinə mane olur, diqqəti cəmləşdirməyə imkan vermir. Yeni ideyalar, təxəyyül isə insanın bilik və təcrübəsinə əsaslanaraq yarana bilir, narkotiklərin təsirindən formalaşmur. Narkotiklərdən mütəmadi istifadə nəticəsində isə, əvvəllər fəal olan, onu əhatə edən həyatla maraqlanan şəxs tədricən enerjisini itirir, həyata marağı sönür, yaradıcılıq maraqları maliyyə maraqları ilə əvəz olunur, təxəyyülü isə yalnız növbəti “həz” dozasını təsəvvür edir.

Yeniyetmələr arasında zərərli maddələrdən istifadənin nəticələri:

Fiziki problemlər:

Zəhərlənmə travması (məsələn, yıxılma halları, yol nəqliyyat qəzası, suda boğulma)

Artıq doza

Huşunu itirmə

Təhlükəli cinsi əlaqə

Orqan və sistemlərin zədələnməsi (məsələn, qaraciyər, ağ ciyərlər, sinir sistemi, ürək-damar sistemi və s.)

Ölüm

Fərdlərarası və ictimai problemlər:

Ailə funksiyasının pozulması, sosial uzaqlaşma

Məktəbdə uğursuzluq və təlimdə çətinliklər

İş və gəlir itkisi

Cinayətkar davranış

Zorakılıq

Maddə əldə etmək üçün törədilmiş cinayət

Psixoloji problemlər:

Narahatlıq

Yaddaş və fikri cəmləmədə problemlər, psixotik epizodlar (beyindən çıxmayan yanlış fikirlər, hallüsinasiyalar)

Depressiya

Sui-qəsd

Narkomanların ölüm səbəbləri:

Yol-nəqliyyat hadisələrində alınan travmalar

Artıq doza

Keyfiyyətsiz narkotiklərlə zəhərlənmə

Xəstəliklər – sepsis, pnevmoniya, xroniki qaraciyər çatışmazlığı, HIV–infeksiya və s.

Azərbaycan gənclərinin narkotikdən istifadəsi ilə əlaqədar bəzi faktlar:

- Aparılan sorğunun nəticələrinə əsasən, yeniyetmələrin əksəriyyəti (77%) narkotik və zərərli maddələrdən istifadə etmirlər
- Yeniyetmələrin 10%-i bir dəfə narkotik maddələrdən istifadə etmişlər
- 6%-i bir neçə dəfə istifadə etmişlər
- 5%-i nadir hallarda narkotiklərdən istifadə edir.

• Narkotik və zərərli maddələrdən istifadə edənlərin əksəriyyəti (21%) küçə uşaqlarıdır

• 55%-i qanunla ziddiyyətdə olan uşaqlardır

Nəticə

Narkomaniya əlillikdir. Ən dəhşətli də odur ki, narkomanlar çox gec başa düşürlər ki, artıq əylənmirlər, onlar narkotiksiz qala bilmirlər. Bəzən asılılıq yarım ildən, bir ildən sonra inkişaf edə bilər. Lakin çox zaman 2-3 aydan sonra, əksər hallarda isə birinci inyeksiyadan sonra insan narkoman olur. Narkotik istifadə edən insanların həyatı, adətən 7-10 il davam edir. Lakin mütəmadi narkotik istifadə edənlərdən 6-8 ay müddətində ölənlər də az deyil. Yeniyetməlik dövrü qeyri-sabit özünədəyər və emosional zəifliyi ilə narkotiklərə qurşanmaq üçün ən münasib vaxtdır. Narkotik maddələr orqanizmə dağıdıcı təsir edir və yeniyetmənin fiziki durumunu ilə birgə mənəvi siması da dəyişir. Ona görə də yetişməkdə olan nəslin normal inkişafı üçün elə şərait lazımdır ki, yeniyetmə diqqət və qayğı ilə əhatə olunsun.

Bir sözlə, hər hansı cəmiyyətin gələcəyi sayılan yeniyetmələrin və gənclərin keçid dövrünü müxtəlif mərhələlərində ictimai mühit tərəfindən yetərincə qayğı ilə təmin olunması və nəzarətdə saxlanması onlaöhrin zərərli vərdislərdən uzaq durmasında və bir şəxsiyyət kimi doğru-düzgün formalaşmasında mühüm şərtlərdən biri hesab edilir.

Ancaq pis vərdislərə meyilli gənclərin ictimai nəzarətdə saxlanması, yaxud yeniyetmələrin yetərincə qayğı ilə təmin olunması nəticəsində narkomanıyanın qarşısının alınması o qədər mürəkkəb və çoxşaxəli bir vəzifədir ki, son 20 ildə müxtəlif sahələrin (sosiologiya, psixoloji, təbabət kriminologiya və s.) mütəxəssisləri bu haqda bir-birinin ardınca həyəcan təbili çalmaqdan yorulmurlar. (8, 53-79, 93-112; 8, 3-11, 10, 55-103). Dünya miqyasında nə qədər güclü və effektiv görülsə də, nə cür yeni üsullara və təcrübələrə müraciət olunsada, vəziyyət bütün mürəkkəbliyi və çətinlikləri ilə birgə hələ də çıxılmaz olaraq qalır. Azərbaycandakı vəziyyətdə

hərtərəfli yanaşası olsaq, bir cəhətdən dövlət tərəfindən yeniyetmələrə və gənclərə göstərilən qayğı, eləcə də aidiyyəti olan dövlət təşkilatları və ictimai qurumların təşkilatçılığı və dəstəyi ilə keçirilən hər cür profilaktik tədbirlər və elmi-kütləvi maarifləndirmə işləri durumu bir qədər yüngülləşdirsə, digər cəhətdən narkomaniyanın geniş yayıldığı dünya ölkələrinin istər- istəməz yeniyetmələrə və gənclərə qarşısı alınmaz təsiri müəyyən dərəcədə təşviş doğurur.

Odur ki, narkomaniyaya qarşı mütəşəkkil mübarizənin əsas istiqamətlərinə diqqəti daha da artırmaqla yanaşı fikrimizcə, sözügedən mübarizəyə aidiyyəti olan bütün elm sahələrində ictimai nəzarətin və məhrumliyin yeni üsul və təzahürlərinə doğru axtarırları, davam etdirməyə ehtiyac var. Məsələn, onların sırasında ailədə, məktəbdə və digər təlim-tərbiyə müəssisələrində qloballaşma dövrünün və texnologiyaları əsirinin bir çox yenilikləri ilə (mobil telefon, kompyuter və onun müxtəlif şəbəkələr və ilaxır) keçid dövründəki yeniyetmələrin və pis vərdişlərə meyili gənclərin ünsiyyətinə müəyyən məhdudiyət, vacib olduğu təqdirdə hətta qadağa qoyulması ictimai nəzarətin daha səmərəli olmasına müsbət təsir edəcəyi şübhəsizdir.

Bütün bunlarla yanaşı, yeniyetmə gənclərin dərindən sonrakı boş zamanını faydalı doldurmaq lazımdır. Bunu ilk olaraq daha faydalı, profesional və kütləvi vüsət alması üçün orta məktəblərdə idman əmək və sənət, incəsənət və kiçik biznesin yaradılması dərəcələrinin təhsil nazirliyi tərəfindən təşkilini çox vacib hesab edirik. Bu gənclərin fiziki enerjisinin və boş vaxtının yaradıcı istiqamətə yönəltməklə onları cəmiyyətə faydalı bir potensiala çevirə bilərik. Bu proseslər gəncləri psixoloji pozitivləşməsinə potensialı şəkildə çevriləcək. Eyni zamanda onları internet asılılığından və pis vərdişlərdən uzaqlaşdıracaq.

Bu seçim qabiliyyətini artırır və şəxsiyyətin formalaşmasına güclü zəmin yaradır. Cəmiyyətin sıçrayışla pozitivləşməsi, iqtisadi güclənməsinə, sosial sabitləşməsinə və saflaşmasına güclü təkan verəcək. Bu zaman gənclər heç bir halda pravakasiyon qruplaşmalarına, pis alışqanlıqlara, neqativ zərərli cəmiyyətlərə qoşulmayacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003, 540 s.
2. Cabbarov R. Gerçəklik terapiyası və yaşamaq sənədi. Bakı, 2017, 216 s.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı, 2008, 134 s.
4. Əzimova R. İnsanşünaslıq-XXI əsrin elmidir. Bakı, 2012, 156 s.
5. Jizneniy put liçnosti, Kiyev 1987, 280 s.
6. Sosiologiya (dərslük), Bakı, 2005, 296 s.
7. Vubbolding R.E. Gerçəklik terapiyası, İstanbul, 2015, 119 s.
8. Əliyev Q. Narkomaniya və narkotizmlə mübarizə problemləri, B., 1999, 122 s.
9. Həsənov E. Antinarkotizm: Beynəlxalq meyl və problemlər, Qanunçuluq № 5, 1996, s.3-11.
10. Tarasova N. Narkomaniya: opıt borıb v SŞA, M., 2004, 184 s.

*Hüseynli L.Ə.
Bakı şəhər 175 saylı tam orta məktəbin metodist müəllimi,
fizika üzrə fəlsəfə doktoru
sadiqe.leysan@gmail.com*

RƏQƏMSALMA VƏ YA SOSIAL-PSIXOLOJİ ENİŞ SİNDROMU

Аннотация: В статье автор рассматривает исход неправильного использования цифровых технологий и их негативные результаты, одним и самым главным из которых является нарушение и деградация структуры личности т.е. академических IQ и эмоциональных EQ интеллектов. В этой связи рассматриваются и интегрируются точки зрения различных исследователей, и предлагаются альтернативные варианты решения.

Annotasiya: Müəllif məqalədə rəqəmsal texnologiyaların, neqativ olan istifadəsinin gətirdiyi fəsadları qeyd edir. Onlardan biri və ən başlıcası kimi, şəxsiyyət strukturunun: emosional EQ və akademik IQ intellektlərin deqrodasiyası və ya süqutu haqda məlumat verir. Rəqəmsal əqli süqut termininin ortaya çıxmasının səbəbləri qeyd olunur. Bu səpkidə müxtəlif mənbələrin, mövzuya baxışı inreqrasiya olunaraq oxucuya təqdim edilir və bir necə alternativ təkliflər irəli sürülür.

Acar sözlər: «EQ emosional intellekt», «IQ akademik intellekt», «rəqəmsal düşüncə», «rəqəmsal texnologiya», «şəxsiyyət strukturu».

* * *

Sırr deyil ki, sonuncu yüzilliyin ən böyük nailiyyətlərindən biri və az qala ən başlıcası, kompyüter texnologiyalarının, insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilməsidir. Lakin bu inkişaf mexanizmindən biz düzgün istifadə edə bilirik mi? Ətrafımızda gündən-günə artan nevrologi xəstəliklərlə zəngin yeni nəsilin, yeni və

müasir sindromları. Müəllimlər, psixoloqlar, alimlər və valideyin ordusunun həyacan təbili çalacaq qədər ciddi yanaşdığı, yol axtardığı, məsələ...İKT lərdən şagird və övladlarımız necə istifadə etsin ki, asılı olmasın?

Bu baxımdan statistik göstəricilərə əsasən, son yetişən nəslin nümayəndələri rəqəmsal dünyaya daha aktiv inteqrasiya nümayiş etdirirlər. Bunu zamanın tələbi, texnologiyaların yeniliklər əsrinin adekvat göstəricisi kimi də qiymətləndirmək olar. Elm və təhsilin inkişafında belə rəqəmsal yeniliklərin, internet resursların rolu da nə qədər əhəmiyyətlidir. Lakin bu günün şagirdi, tələbəsi, müəllimi hansı kriteriyalara əsasən inkişaf edə bilər? Həqiqətənmi qadretlər və planşetlərlə əvəz olunan dəftər və kitablar, öz istifadəçilərinin inkişafını reproduktivliyinə cavab verir?

Şəxsiyyət yönümlü kurikulum proqramının əsas hissəsi olan İKTlərlə işləyən gənclərin, digər əvvəlki nəsillərin nümayəndələrindən fərqi nədə idi? Təbii ki, rəqəmsallaşmadan kənar həyat tərzindən səvayi, təfəkkürün hazır səthi informasiya qəbulu ilə deyil, özəl mütləq və analitik düşüncənin məcburi inkişafı ilə zənginliyi təmin olunurdu. Necə ki idmançı bədən formasını məşq vasitəsi ilə möhkəmləndirdiyi kimi, zehin və təfəkkür də düşünmək, analiz etməklə inkişaf etdirilə bilər.

Manfred Şpitser bu mövzuda ilk yazarlardan biri olaraq "anti beyin" adlanan kitabında, bir çox maraqlı məqamları qeyd etmişdir. Burada diqqətimi çəkən bir hissəni nəzərə çatdırmaq istədim: Manfred Şpitser qeyd edir ki, "görünür bəzi müəllim və professorlar anlamamışdır ki, öyrənmək nə deməkdir?". Müxtəlif mənbələrdən bilgilər əldə etmək, onları şübhəyə alaraq analiz etmək, mənbələri şübhəyə almaq, bunları müstəqil həyata keçirmək lazımdır. Məs bu cür elm və bilginin əldə olunması məhsuldar ola bilər" (antibeyin) [5]

Rəqəmsal əqli geriləmə - İKT ni işlədənlərin deyil, işlədə bilməyənlərin xəstəliyidir (1). Məlumdur ki, şəxsiyyət strukturunun təməlini akademik bilgilərlə IQ paralel hətta akademik bilgilərdən öncə, EQ emosional intellekt təşkil edir. Deniel Qoulman tərəfindən ilk olaraq ortaya qoyulan bu abreviatur sonradan bütün

dünyaya yayılaraq inkişaf mexanizminin mənəvi aspekti kimi dəyərləndirilmişdir. Avropa ölkələrinin statistikasına əsasən idarə və ofislərdə çalışan mütəxəssislərdə kommunikasiya, qruplarla iş, şəxsi ünsiyyətdə ciddi boşluqları görərək emosional intellekt mövzusu, administrasiyaya olaraq işə götürmə prosesində əsas amil kimi göstərmişdirlər.

Bu bir daha son zamanlar insanların (İQ) akademik biliklərindən çox-çox aşağı əmsalda olan (EQ) emosional intellektin (qarşılıqlı münasibətlərin etikası) yoxlanılmasını önə çəkməyə ehtiyacın olmasını ortaya qoydu. Və bir sıra xarici ofislərdə işə qəbul zamanı testlərin təşkilində akademik yox, məs psixoloji suallarla mütəxəssisin stress və konfliktdə dayanıqlığının yoxlanılması önə çəkilmişdir. Təəsüflə qeyd etməliyik ki, rəqəmsal gəncliyin o cümlədən planşet, telefon və qadctlərdən asılı durumda olan məktəblilərin bu gün ki kommunikasiya problemlərinin (kəbud rəftarı, laqeyidliyi, müəllim – valideyin avtoritetinə sayqının zəifləməsini) boşluğu yəni EQ emosional intellektinin əmsalının aşağı göstəricisinin payının hamısı olmasa da, bir qədər, məs qeyd olunan İKTlərdən düzgün və səmərəsiz istifadənin payına düşür. Burada valideyin və müəllimlərin diqqətli və daha dolğun yanaşması məsələnin həllində əvəzolmaz köməkçi xarakter daşımaqla yanaşı, məsələyə köklü dəyişiklik etmə əzmindədir. Belə ki, valideyin-övlad münasibətlərinin soyuqluğu, valideyinlərin diqqətinin uşaqlardan yayqınlığı, birgə ünsiyyətin azalması, müştərək mütaliənin olmaması uşaqlarda alternativ enerji mübadiləsinə ehtiyac yaradaraq məs asılılığın və enerjinin alternativ mənbəyə keçirilməsinə, yəni qadctlərdən aşırı və ifrat istifadəyə gətirib çıxarır.

Rəqəmsallaşma mərkəzi təəsüflər olsun ki, artıq körpə yaşlarından başlayaraq, məktəbli yeniyyətə onlardan tələbə gənclərə və gənc nəsə sirayət etmişdir. Gənc və natamam qalan necə-necə ailələrin dağılmasına səbəb olan problemə çevrilərək artıq sosial – psixologiya, neyropsixologiya, fiziologiya, biologiya, psixiatriya, ümumi terapiya kimi sahələrin müxtəlif aspektlərinin müzakirə mövzusu çevrilmişdir.

Şəxsiyyət strukturunun düzgün formalaşmasının əsas amillərindən biri kimi emosional intellekt EQ göstərilir. Belə ki şəxsiyyətin, şəxsiyyət olaraq ətraf aləmi dərk edib düzgün kommunikasiya (ünsiyyət) bacarıqlarının yaranması, emosiyaların düzgün təbiiyyə olunmasından keçir.

Kompyuter oyunları, sosial şəbəkələr, müxtəlif onlayn proqramlar və s. texnologiyaların geniş olduğu bir ortamda, hər bir müasir fərd, adı çəkilənlərdən istifadə edir. Maraqlısı isə odur ki, bu istifadə sırf batini xarakter daşıyaraq məlumatın məs yenilənməsinə və zehni yüklənməyə gətirib çıxararaq, fotoqrafik sxemlər ortaya qoyur. Məşhur amerika linqvisti Noam Comski öz müsahibəsində belə demişdir: «İnternet və sosial şəbəkələrdə az söz demək olar, lakin bunun səthiliyə gətirəcəyi qaçılmazdır». Publisist Nikolas Karr isə internetdən istifadəni The Shallows adlandırmışdır (alman dilindən tərcümədə «boş» deməkdir. (2).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, aşırı rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi təəsüf ki, IQ və EQ həm emosional ,həmidə akademik intellektə ciddi çatların yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Məşhur yazıçı Umberto Ekonun nəvəsinə ünvanladığı «əziz nəvəm əzbər öyrən» adlığı milad təbrikində, yazıçı yeni nəslin əzbərləmə və analiz bacarığının azalmasını, yaddaşın atrofiyası kimi: az mütaliə və zehni idmanın olmaması, gənclərin əzbərləmə və analiz kasıblığını önə çəkmişdir. (1).

Hətta şəxsiyyət strukturunun zədələnməsi hallarından biri kimi «demensiya» halında misal gətirə bilərik. Latın sözü olan “demensiya” de(aşağı) və mens (əql) kimi tərcümə olunur, yəni əqli süqut. Nəqədər yüksəkdən eniş başlanırsa, o qədər də demensiya halı dərinləşir. (3)

Zaman və məkanda özünüifadə, şəxsiyyət strukturunun inkişaf oriyentasiyası, bizim əsas düşüncə aləmimizin ,verilənlər bazasını təşkil edir, lakin təəsüf ki demensiya halında olan pasientlər zaman, məkan, anlayışını süquta uğradaraq «rəqəmsal əqli gerilmə» sindromunun qurbanına çevrilmişdirlər (6).

Məqaləmizin əsas məqsədi məktəb yaşda və təəsüf ki, hətta məktəbəqədər yaşdakı uşaqların valideynlərinin rəqəmsal mühitdə övladları daha təhlükəsiz özlərini hiss etməsinin, qarşısının alınmasına kömək etməkdir. Uşaq yaşlarından diqqətdən kənar qalan körpə, valideyninin hər 10 dəqiqədən bir telefona baxaraq fikrinin ondan yayındığını müşayiət edir. Bu hallar, ya uşağın aqressiyası, ya autoaqressiyası ilə nəticələnir. Uşaqlarda özünəqapanma ya qeyri-sabit psixoloji durumlar başlayır. Valideynlər səbəbi nəzarətsiz multiplikasiya filmlərində, oyunlarda, baxçada, axtarmağa başlayırlar. Hətta uşaqların tez-tez respirator xəstəliklərə yoluxma hallarının belə təsadüfi olmadığı bir çox psixoloqlar tərəfindən sübut olunmuşdur.

Bunlardan biri rusiyalı həkim Valeri Sinelnikovdur. «Öz xəstəliyini sev» adlı kitabında müəllif valideynlərlə uşaqlar arasında energetic - informativ sahənin olduğunu önə çəkir. Valideynlərin hətta uşağın yanında olmasa belə münəqışə, xəstəlik, problemləri, qeyri-stabil vəziyyətlərinin uşaqda əks olduğunu önə çəkirək ilk olaraq valideynlə iş aparmağı vacib aspektlər kimi qeyd edir. Və xəstəliklərin təkrarlığı və başvermə səbəbinin çox hissəsini məs valideynlərlə bağlı olduğunu qeyd edir (7).

Dahi Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında Bəhrəmin atası da oğlunun tərbiyyəsi və gələcəyi üçün ciddi-cəhd göstərən valideyn kimi təsvir edilmişdir. Nizami Gəncəvi əsərdə inanır ki, uşaqların gələcək səadəti və xoşbəxtliyi valideynlər arasındakı səmimiyyətdən asılıdır. Bu fikri Süleyman peyğəmbər haqqında yazdığı bir rəvayət əsasında oxucuya çatdırır. «Yeddi gözəl» əsərində ikinci gözəlin söylədiyi «Kənim satan padşahın hekayəsində deyilir ki, Süleyman peyğəmbərin bir övladı varmış uşaq iflic imiş. Sonralar valideynlərə məlum olur ki, uşağın sağlması ata ilə ananın öz niyyətlərini açıq şəkildə etiraf etmələrindən asılıdır (8). Ailə bağlarını zəiflədən amil kimi də məs rəqəmsallaşmanın qolu olan, virtual aləm, sosial şəbəkələr, onların oğurladığı zaman və enerjidir. Və bu səbəbin acı nəticəsini dadanlar günahsız və nəzarətsiz qalan uşaqlar olur. Dahi Nizaminin az qala 1000 il öncə

valideyin-valideyin-övlad, münasibətində ki baxışı bu gündə öz aktuallığını əks etdirməkdədir.

Təbii ki, günün çox hissəsini virtullaşan ana ya ata, diqqətdən yayınıqlı halda uşaqla ünsiyyət qurursa, bu zaman uşaq adekvat reaksiya göstərərək, valideynə və ətrafa aqressiya və xəstəliklə etiraz edəcəkdir.

Müasir məktəb proqramları ilə paralel aparsaq görürük ki, artıq ailədən rəqəmsallaşmış, diqqəti yayınıq uşaq özünü şagird kimi düzgün ifadə edə bilmir. Təbii ki, dərslərdə elektron resurslardan istifadə zərurəti vardır. Lakin rəqəmsallaşma mərzinin kökü istifadə deyil, istifadə edə bilməməkdə özünü biruzə verir.

Statistik göstəricilərə əsasən hətta normal uşaqların belə qazanılmış autizm, demensiya, panik atak, sayrışan hallar nevrozu və hətta şizofreniya kimi psixosomatik hallara qədər gətirib çıxaracaq durum müşayiət olunmaqdadır. Bu halların aradan qaldırılmasında həm məktəb, həm də valideynlərin müştərək iş aparması vacib amillərdəndir. Rəqəmsal əqli-süqut zarafat yox, diaqnozdur. «Digital dementia» termini hamıdan qabaq rəqəmsallaşmış ölkə olan Cənubi Koreyadan gəlmişdir. Bu gün ki gündə Cənubi Koreyanın 83,8%-nin internetə çıxışı var, 73% koreyalının smartfonları var (ABŞ - 56,4%, Rusiyada - 36,2%). 2007-ci ildə mütəxəssislər qeyd etmişdir ki, Daha çox rəqəmsallaşmış nəslin nümayəndələrinə yeniyetmə gənclər aid edilir ki, onlardada yaddaş pozğunluğu, diqqət defisiti, koqnitiv pozulmalar, depressiya, özünükontrolun itirilməsi. (6) Sadalanan hallar EQ zəifləməsinə gətirib çıxararaq, erkən yaşlardan şəxsiyyət strukturunun pozulması hallarına yol açır. Emosional intellektin cədvəlini diqqətə çatdırmaq yerinə düşərdi. EQ-şəxsiyyət strukturunun aparıcı və əsas elementlərindən biridir. EQ və IQ bəzən oxşadılsada, lakin fərqli göstəricilər sərgiləyən abreviaturlardır. Aşağıda ki cədvəldə bu abreviaturların fərqli cəhətlərini qeyd etməyə çalışmışam.

IQ	EQ
<i>Erudisiya aspekti</i>	<i>Emosional intellektin ifadə dərəcəsi</i>
1. Ağıl	1. Temperament
2. Düşüncə	2. Mənimləmə
3. Qavrama	3. Tolerantlıq
4. Yaddaş	4. Məhəbbət
5. Müşahidə	5. Xoşrəftarlılıq
6. Zəka	6. Sadəlik
7. Qərarlılıq	7. Kommunikativlik
8. Tələbkarlıq	8. Həlimlik

Cədvəldən göründüyü kimi emosional və akademik intellektlər fərqli xarakterdaşıyır, lakin hər birinin rolu şəxsiyyət strukturunda danılmazdır. Və təbiiki, rəqəmsal əqlisü qutunnəticəsiolaraq, həm IQ (akademik), həm (EQ) emosional intellektlər təhlükəaltın daqalmışolur.

Təbii ki kompyüterdən sağlam istifadə qaydalarının təşviq olunması və zaman məhdudiyəti, rəqəmsal deyil, real kitablar və mütaliənin təbliği, müxtəlif viktorina və yarışların təşkili, və bu kimi layihələrin biz müəllim və metodistlər tərəfindən işlənilib hazırlanması, real və təhlükəli durumdan övladlarımızı qorumaqda köməkçi vasitə ola biləcəyini şübhə altına qoymur. Unutmayaq ki, hər bir inkişafın təməli, düzgün hədəflərin seçilməsindən başlayır. Hədəfimiz isə, inkişafın nəslin yetişdirilməsində fəal və məsuliyyətli olmağa dəstək verməkdir.

1. <https://newtonew.com/school/digital-amentia>
2. Елизаров Н. М. «Сферы применения рабского труда (по произведениям Цицерона)» ancientrome.ru
3. Казакова Е. И. «Текст как образовательный ресурс», contest.schoolnano.ru
4. «Урок русского в стиле 2.0: Игра (что делаЕТ?) не коннектиТСЯ», shperk.ru
5. Шпитцер М. «Антимозг. Цифровые технологии и мозг», samomudr.ru
6. Стрельникова Л. ««Цифровое слабоумие»», hij.ru
7. Синельников В. «Возлюби болезнь свою. Как стать здоровым, познав радость жизни»
8. «Azərbaycan müəllimi qazeti» Tamilla Zeynalova, Bakı şəhəri 132 nömrəli təqaüdçü müəllimi, dil-ədəbiyyat müəllimi. 19 yanvar 2018-ci il №02

Nəşriyyatın direktoru:
Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:
Məil Xəlilov

HƏYAT SOSİOLOGİYASI II
СОЦИОЛОГИЯ ЖИЗНИ II

“AVROPA” nəşriyyatı - 2018

Kağız formatı 60x84 ¹/₁₆

9 ş.ç.v.

Sayı 500